

Özatalay, C. (2014). Türkiye’de ekonomi sosyolojisi: Bilanço ve perspektifler, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 29. Sayı, 2014/2, s.29-72

Türkiye’de Ekonomi Sosyolojisi: Bilanço ve Perspektifler*

Cem Özatalay**

Özet: Bu makalede, Türkiye’de ekonomi sosyolojisi alanında üretimde bulunmuş sosyologlar ve çalışmaları, ait oldukları tarihsel bağlamın içine yerleştirilmek suretiyle kronolojik sıra içinde ama ilişkisel bir bakış açısı dâhilinde ele alınmaktadır. Araştırma bulguları, ekonomi sosyolojisinin evrimini üç dönemde incelemeyi mümkün kılmaktadır. Alman ve Amerikan sosyolojilerinin etkisi altında kat edilen 1929 Krizi sonrasında denk düşen ilk dönemde piyasa-toplum ilişkilerini geç kapitalistleşme sorunsalı içinde inceleyen klasik ekonomi sosyolojisinin etkisi gözlemlenirken, Keynesçi politikalarla karakterize olan ikinci dönemde ise devlet-piyasa ilişkisini azgelişmişlik sorunsalı içinde ele alan kalkınma sosyolojisinin öne çıktığı görülmektedir. Neoliberalleşme sürecine denk düşen üçüncü dönem, piyasa-toplum ilişkilerini kapitalist büyüme ve kurumsal dönüşüm sorunsalı içinde ele alan yaklaşımların yanı sıra piyasaların gelişimini tahakküm mücadeleleri ve toplumsal inşa süreçleri ile ilişkisi içinde inceleyen yaklaşımların mevcudiyetiyle ayırt edilmektedir. Açığa çıkan perspektif farklılaşmalarında, ülkede yürürlükte olan sermaye birikimi rejiminin karakteristiği kadar, uluslararası entelektüel etkileşim ile geleneksel ve modern iktidar ilişkilerinin birbirine eklenme biçim ve düzeylerinin tayin edici olduğu öne sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye’de Ekonomi Sosyolojisi, Kültür ve Ekonomi, Ahlak ve Ekonomi, Kurumlar, Tahakküm İlişkileri, Yeni Ekonomi Sosyolojisi

Economic Sociology in Turkey: Overview and Perspectives

Abstract: In this article, Turkish economic sociologists and their works are examined in their historical contexts, by pursuing a chronological order but from a relational point of view. The findings of the analysis allow us to examine the development of economic sociology in three periods. The first period that started with the 1933 University Reform, is characterized by the separate and contradictory influences of the German and American schools. In the second period, the ISI policies caused the sociology of development to become prominent in the field. And finally, the third period, which corresponds to neo-liberal transformation process, reinforced the approaches focusing on the historical specificity of market-society relations within the problematic of institutional change, and also on the social construction of markets and on the societal power relations underlying this very process. Consequently, determinants of diversification of perspectives are recorded as follows: the characteristic of the capital accumulation regime in force, the international intellectual interaction, and the way in which modern and traditional power relations are articulated.

Keywords: Economic Sociology in Turkey, Culture and Economy, Morality and Economy, Institutions, Power Relations, New Economic Sociology

* Bu makalenin yazımı sırasında değerli önerileri ve yorumlarıyla katkıda bulan değerli bölüm arkadaşım Seçil Doğuç’a ve yorum ve eleştirileriyle makalenin son halinin ortaya çıkmasında pay sahibi olan hakem heyetine teşekkürü borç bilirim.

** Yrd. Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ozatalay@gmail.com.

Giriş

19. yüzyılın liberal kapitalizminin “sosyal mesele”yle baş edemediği bir dönemde, aynı zamanda liberal ekonomi teorisinin bir eleştirisi olarak doğan sosyoloji disiplini, bir tür ekonomi sosyolojisi geliştirme çabasını da içermekteydi. Weber ve Pareto gibi kurucu sosyologlar, ekonomi sosyolojisinin, ekonomik olayların toplumsal yanını ihmal eden “saf iktisat” bilimi ile sosyoloji disiplini arasında konumlanan ve iktisatçılar tarafından üretilecek bilgiyi tamamlayacak özerk bir araştırma alanı olması gerektiğini ileri sürerken, Durkheim ve Veblen gibi diğer kurucular ise ekonomi sosyolojisinin toplumsal gerçeklikle bağdaşmayan soyut varsayımlar üzerine kurulduğu ileri sürülen “iktisat bilimi”nin bizzat yerini alması gerektiğini savunmaktaydı (Gislain ve Steiner, 1995). Her ne kadar Türk sosyolojisinin kurucuları kabul edilen Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin’in ekonomi hakkında görüşleri olsa ve bu görüşlerin onların sosyolojik perspektifleri içinde önemli bir yere oturduğu bilinse de söz konusu iki ismin de özel olarak ekonomi sosyolojisi alanında yapmış oldukları bir çalışma söz konusu değildir. Türkiye’de ekonomi sosyolojisinin gerçek anlamda ortaya çıkışı, 1933 üniversite reformu sırasında Nazi Almanya’sından kaçarak Türkiye’ye gelen Alman sosyologların da katkısıyla İstanbul Üniversitesi’nde mümkün olmuştur.

Bu makalenin amacı 1930’lar sonrasında atılan ilk adımlardan başlayarak günümüze dek ekonomi sosyolojisi alanında yapılmış çalışmaların bir bilançosunu ve bu süreçte ortaya çıkan perspektif farklılıklarının nedenlerini ve gelişim dinamiklerini mümkün olduğunca sentetik bir biçimde okuyucuya sunmaktır.

Ne var ki, yaklaşık 80 yıllık bir dönemden bahsediyoruz. Her ne kadar, ekonomi sosyolojisi alanındaki bilimsel üretim devasa boyutlarda olmasa da bu alan özgülünde daha önce sentetik nitelikte bir bilanço çıkarma girişimi olmamıştır¹. Bu yüzden bu makalede girişilen işin biraz zorlu olduğu en baştan söylenmelidir. Aynı nedenle aşağıda bu alandaki literatürü sunarken eksik bıraktığımız isimler ve çalışmaların olması muhtemeldir.

Türkiye’de ekonomi sosyolojisinin gelişimi üç ayrı dönemde ele alınacaktır. Bu dönemselleştirme, aynı zamanda Türkiye’de kapitalist sermaye birikimi rejiminde meydana gelen değişimlerle paralellik göstermektedir. Diğer yandan dünyada sosyoloji alanında öne çıkan ekoller ve bu ekollerin Türkiye’deki etkileri de dikkate alınacaktır. Son olarak da, hem Türkiye içindeki hem de

¹ Bu bahiste Filiz Baloğlu’nun (2003) Türkiye’de ekonomi sosyolojisinin bir bilançosunu sunan çalışması unutulmamalıdır. Ancak söz konusu çalışma sentetik olmaktan çok betimsel bir nitelik taşımaktadır. Yani Baloğlu’nun çalışması, Türkiye’de ekonomi sosyolojisi alanındaki farklı perspektiflerin ele alınmasından hareketle bir senteze ulaşmaktan çok bir envanter sunmaya dönük bir çalışmadır.

dünyadaki güç mücadeleleri de önemli bir diğer parametre olarak göz önünde bulundurulacaktır.

Ekonomi sosyolojisinde ilk adımların atıldığı ilk dönem 1930’lar sonrasında başlar. Bu dönemde Türkiye’nin geç kapitalistleşme süreci, toplumdaki yerleşik değerler ve davranışlar (kurumlar) ile ilişkisi çerçevesinde sorunsallaştırılır. İkinci dönem, Türkiye’de ithal ikameci sanayileşmeye dayalı sermaye birikimi rejiminin yürürlüğe konulduğu ve kalkınma meselesinin önem kazandığı 1950’lerin sonlarından başlayan 1970’lerin sonlarına kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde, piyasa-toplum ilişkilerini oluşturmak üzerinden gelişen ekonomi sosyolojisi yerine devlet-piyasa ilişkilerini oluşturan kalkınma sosyolojisi gelişir. Üçüncü dönem, 1980’ler sonrasına, yani ihracata dönük sermaye birikimi rejimi eşliğinde ilerleyen neoliberalleşme dönemine denk düşmektedir. Bu dönemde gelişen ekonomi sosyolojisi perspektifleri, önceki dönemlerle ilişkileri de dikkate alınarak devlet-merkezci, kültür-merkezci, sermaye-merkezci perspektifler ile Yeni Ekonomi Sosyolojisi perspektifinin geliştiği görülür.

Geç Kapitalistleşme Sorunsalı ve Ekonomi Sosyolojisinin Doğuşu

Türkiye’de ekonomi sosyolojisine ait temaların ilk kez önem kazanmaya başlamasının, sosyoloji disiplininin 1930’larda kat ettiği kurumsallaşma sürecine denk düştüğünü söyleyebiliriz. Bunun ilk nedeni, hiç kuşkusuz, 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren gelişim olanağı bulsa da, esas olarak 1920’lerden sonra “rüşünü ispatlayan” ekonomi sosyolojisinin etkilerinin değişik kanallardan Türkiye’ye bu yıllarda sirayet etmeye başlamasıdır. Bu bahiste, Alman ve Amerikan sosyolojilerinin etkilerinin öne çıkması ise tesadüf değildir. Zira her ne kadar Türkiye’de sosyolojinin doğuşu sırasında Fransız sosyolojisi ve özellikle de Durkheim sosyolojisinin tayin edici etkisi olmuşsa da, 1930’lardan itibaren yaşadığı kurumsallaşma sürecinde Alman ve Amerikan sosyolojilerinin etkileri –sırasıyla İstanbul ve Ankara ekolleri üzerinden (söz konusu ayırım için bkz. Kaçmazoğlu, 1991)– Türk sosyolojisinin ekonomik olguları incelerken benimsediği sosyolojik perspektiflerin seçiminde belirleyici olmuştur. Makalenin bu bölümünde, öncelikle bu etkileşimler üzerinde durulacaktır.

Alman Ekonomi Sosyolojisinde Tarihin ve Kültürün Yeri

Ekonomi sosyolojisi ilk kez, sosyoloji disiplininin erken öncüllerinin içinden çıktığı İngiltere ya da Fransa’da değil, Almanya’da kavramsal ifadesine kavuşmuş ve bu ülkede gelişme olanağını bulmuştur. Almanya’da feodalizmden kapitalizme geçişin, İngiltere ve Fransa’dan farklı olarak burjuvazinin aşağıdan gelişerek –ülke entelektüelleri ile etkileşim içinde– iktidarı ele geçirmesi biçimi-

minde değil, devlet eliyle yukarıdan aşağıya kapitalist ilişkilerin yerleştirilmesi biçiminde yaşanmış olması bu süreçte önemlidir. Zira Alman entelijansiyasının devlet, piyasa, burjuvazi, hülasa kapitalizm hakkındaki kavrayışı bizatihi bu orijinal tarihsel güzergâhın izlerini taşır.

Fritz Ringer İkinci Reich döneminden itibaren Almanya'nın düşünsel ikliminin, *Kulturstaat* (Kültür Devleti)² doktrinini benimseyen *mandarinler*³ tarafından tayin edildiğini söyler (Ringer, 2004). Yüksek memurlardan, öğretim elemanlarından, din adamlarından ve serbest meslek sahiplerinden meydana gelen ve üniversite profesörlerinin sözcülüğünü üstlendiği –ve kimi özgüllükleriyle birlikte kompozisyon bakımından Osmanlı'daki *Ulema*'yı andıran– bu seçkinler topluluğu, statülerinin meşruiyetini eğitime dayandırmışlar ve gerilemiş halde olan Alman soylularına olduğu kadar, gelişen Alman burjuvalarına da mesafeli durmuşlardır. Almanya'da kapitalizmin ve modernleşmenin farklı bir güzergâhı izlediğini iddia eden bu tarihselci perspektif, ekonominin ve toplumun evrensel yasalara göre işlediği varsayımından hareketle bu yasaları keşfetmeye soyunan pozitivizmin hem İngiliz hem de Fransız versiyonlarından radikal bir biçimde ayrılmaktadır.

İşte ekonomi sosyolojisi; İngiliz ve Fransız pozitivizmlerinin aşırı nesnelci ve teorik genelleme çabası nedeniyle farklılıkları göz ardı eden yaklaşımı ile Alman romantizminin aşırı öznelci ve kültürel farklılıkları herhangi bir teorik genelleme yapmaya izin vermeyecek ölçüde öne çıkartan tarihselci yaklaşımı dışında bir “üçüncü yol” bulma arayışı olarak ortaya çıkar (Trigilia, 2002, s. 39-40). Bu nedenle, ekonomi sosyolojisi alanında, kavramsal ve ampirik ilk araştırmaları yürütmüş olan Max Weber, Werner Sombart ve Georg Simmel'in eserlerinde hem Alman tarihselciliğinin etkileri net biçimde görülür, hem de Alman tarihselciliğinde rastlanmayan bir teorik genelleme çabası gözlemlenir.

Bu çaba Sombart (1863-1941) tarafından, *Der moderne Kapitalismus* (*Modern kapitalizm*) (1916) başlıklı kitabının ikinci baskısının *Önsöz*'ünde, “bizatihi ekonomik hayatı da insanın toplumsal varoluşunun büyük bağlamı içine yerleştirme” yaklaşımı olarak ifade edilir. Böylece gerek Weber'de gerekse Sombart'ta, bir yandan, kapitalist ekonomilerde sahip olunan teknik bilginin, zihniyet yapısının ve üretim organizasyonunun modern ekonominin gereği olarak kabul edildiği görülür. Diğer yandan da verili bir mekânda tarihsel süreç içinde şekillenmiş olan kültür, ahlak, zihniyet ve tüm bunların temelinde bulunan değerler ekonomik analize dâhil edilerek ülkeler arasındaki farklılıklar ayırt edilir. Aynı perspektif, Türkiye'de ekonomi sosyolojisinin gelişti-

² Kültür Devleti doktrinini, meşruiyetini yönetilenlerin çıkarlarını savunmaktan alan hükümetin, ulusal topluluğun kültürel ve düşünsel yaşamının gelişimini desteklemesi ilkesine dayanır.

³ Mandarin terimi, Çin'de devlet yönetiminde görev alan ve Konfüçyüs geleneğine uygun olarak çok zorlu sınavlardan geçerek seçilen eğitimli ve vasıflı seçkin topluluğu nitelenmek için Batılılar tarafından kullanılmıştır.

minde de tayin edici etkide bulunacaktır. 1933'te gerçekleştirilen Üniversite reformu sonrasında sosyoloji kürsüsünün başına getirilen Kessler, Ferdinand Tönnies'in tarihselci perspektifinin ve Max Weber'in kültüre ve kültürel farklılığa duyarlı sosyoloji programının modern üniversitenin genç öğretim elemanları tarafından öğrenilmesi ve benimsenmesinde belirleyici rol oynayacaktır (Berkes, 1936; Ülken, 1941; Hanlein, 2008; Ege ve Hagemann, 2012). Kessler'in –ve onun üzerinden Alman ekonomi sosyolojisi geleneğinin etkisi– hem o dönemde genç bir öğretim üyesi olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun (1901-1974) çalışmalarında, hem de genç iktisat asistanı Sabri F. Ülgener'in (1911-1983) çalışmalarında net bir biçimde görülebilir.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Sabri Ülgener ve Devlet-Girişimci İlişkisi

1933 Üniversite Reformu kapsamında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi bünyesinde kurulan İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, 1936 yılında İktisat Fakültesi'ne dönüşmüş ve Türkiye'nin ilk iktisat sosyolojisi kürsüsü de bu fakülte bünyesinde açılmıştır. Türkiye'de ekonomi sosyolojisinin öncü isimlerinden olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da 1937'den itibaren İktisat Fakültesi öğretim üyesi kadrosunda yer almıştır.

Fındıkoğlu'nun, İktisat Fakültesi'nde çalışmalarını sürdürürken, aynı dönemde sosyoloji kürsüsü başkanı olan Gerhard Kessler ile yakın mesai içinde olduğu bilinmektedir. Diğer yandan, Fındıkoğlu'nun görüşlerini şekillendirirken feyzaldığı Durkheimci sosyolojinin de, *laissez-faire*'ci Manchester İktisat Okulunu eleştirmek konusunda Alman tarihselci ekolü ile özellikle de bu ekolün kurucusu olan Gustav Schmoller ile benzeri bir perspektifi benimsediğini biliyoruz (Bastin ve Zalio, 2003; Beckert, 2009). Fındıkoğlu'nun ekonomi sosyolojisine dair bakış açısında da *laissez-faire*'ci Manchester İktisat Okulu eleştirisi göze çarpmaktadır. Araştırmalarını “sosyal mesele” (ya da sosyal sorun) olarak adlandırılan konu üzerine yoğunlaştırması da bu tutumunun bir sonucudur. Alman tarihselci ekolü mensupları ve Durkheimci sosyolojinin devamcıları gibi Fındıkoğlu da toplumun üst ve alt toplumsal tabakaları arasındaki uçurumu derinleştiren 19. yüzyılın liberal kapitalizminin sosyal mesele çözümlerini bulamadığı kanısındadır.

Bu nedenle, sosyal politikanın –ve sosyal devletin nüvelerinin– tarihsel olarak ilk kez 19. yüzyıl sonunda, sosyal meseleyi hal yoluna koymak üzere Almanya'da kabul edilen Bismarck yasaları ile Fransa'daki Üçüncü Cumhuriyet reformları neticesinde oluşmaya başlaması tesadüf değildir. Aykut Kansu'nun, sosyal meselenin Avrupa'daki muhafazakâr ve aşırı sağcı entelijansiyenin öncelikli gündemi olduğunu ve Fındıkoğlu'nun da bu gündemi Türkiye'ye bu referans üzerinden taşıdığını ileri sürmesinin (Kansu, 2003), Avrupa'da o dönem cereyan eden sosyal mesele tartışmalarına kısmen haksızlık yapmak anlamı-

na geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira ne sosyal meseleyi sosyolojik inceleme nesnesi olarak formüle eden Durkheim ve izleyicileri, ne de sosyal politika konularında kafa yoran Alman tarihselci ekolü mensuplarının büyük çoğunluğu muhafazakâr ve aşırı sağ görüşlüdür. Örneğin Emile Durkheim, hem Fransız Sosyalist Partisi lideri Jean Jaurès'in yakın arkadaşıdır, hem de kritik gündemlerin büyük çoğunluğunda Jaurès ile birlikte tutum almıştır. Alman tarihselci ekolünden ise hem sosyal demokrat, hem sosyal liberal hem de nasyonal sosyalist fikirler çıkabilmiştir⁴.

Daha doğru bir yorum, Alman tarihselci sosyolojisine özgü; kültürün, ahlakın ve tarihin toplumsal devinim üzerinde etkili olduğuna dair bakış açısının, Türkiye'nin o dönemin siyasal denklemi içinde CHP'yi ve izlediği programı desteklemeyen kimi genç akademisyenler tarafından benimsenmesidir. Ülkenin kapitalist gelişme bakımından Batı karşısında geri kalmışlığının nedenlerini açıklamak üzere tarihselci-kültürelci perspektif benimsenmiş, analiz çerçevesi olarak kullanılmıştır. Fındıkoğlu da bu tavrındaki sosyologlardan biridir.

Cavit Orhan Tütengil, Fındıkoğlu ile ilgili şu saptamayı yapar:

Fındıkoğlu sosyolojisinde, iktisat sosyolojisinin amacı, proleter sosyalizme karşı "içtimai siyaset aracılığı" ile sosyal adalet ilkesine dayanan parlamenter ve gerçekçi bir sosyalizmi savunmaktır. Onun sosyoloji sisteminde sosyalizm'in, sosyal siyaset ve kooperatifçiliğin niçin bu kadar geniş yer tuttuğunun nedenlerini de burada aramak gerekir (1977, s. 146).

Fındıkoğlu'nun toplum tahayyülünün bir tür sosyalizme denk düşüp düşmediği tartışma götürür olsa da, tüm araştırmalarında sorguladığı meselenin, kapitalistleşmenin ve modernleşmenin "aşağıdan" (sivil toplum) dinamiğinin, "yukarıdan" dinamiği ile (devlet) nasıl uyumlu hale getirilebileceği mevzusu olduğu söylenebilir. Fındıkoğlu'nun Karabük araştırması bu çerçevede önem taşır.

Türkiye'nin ilk demir çelik fabrikasının Karabük'te meydana getirdiği ekonomik, toplumsal ve kültürel sonuçları soruşturan Fındıkoğlu ilk olarak Karabük'teki büyük ölçekli sanayileşmenin, o dönemde Marksist savın ileri sürdüğünün aksine küçük ölçekli sanayileşmeyi yok etmediğini tespit eder. Tam tersine demir çelik fabrikasının vasıflı fabrika işçilerinin bazılarının, emekliliklerinden sonra ya da çalışırken işten ayrılmak suretiyle küçük girişimcilere dönüştüklerini gösterir ve bu dinamiğin kentte küçük ölçekli sanayinin geliş-

⁴ Fındıkoğlu'nun 1933 sonrası dönemde yakın mesaide bulunduğu İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü Başkanı Gerhard Kessler de, Max Weber'in de kurucuları arasında yer aldığı ve *sosyal liberal* bir çizgide faaliyette bulunan Alman Demokratik Partisi (Deutsche Demokratische Partei, DDP) içinde aktif çalışmış, bu partinin Alman Devlet Partisi'ne (Deutsche Staatspartei, DStP) dönüşmesi sonrasında ise 1933'de bu partiden milletvekili adayı olmuştur. Ne var ki seçimi Naziler kazanınca Almanya'yı terk etmek zorunda kalmıştır.

miyle sonuçlandığını öne sürer. Diğer yandan demir çelik fabrikasında çalışan işçilerin çocuklarının arasındaki yüksek okullaşma oranının kentteki eğitim düzeyini nasıl yukarı çektiğini gösterir ve eğitim düzeyinin yükseltilmesinde sanayileşmenin rolüne dikkat çeker. Keza kentte yayınlanan gazete sayısının ve gazete tirajlarının çevre kentlerle bariz biçimde yüksek oluşunu da demir çelik fabrikasının etkisiyle açıklar. Son olarak da, demir çelik fabrikasının açılmasından sonra farklı bölgelerden ve kültürlerden gelerek Karabük'e yerleşen halk kesimlerinin, devletin desteğini almaksızın kendi aralarında örgütlenecek cami yaptırma ve onarma dernekleri kurduklarına ve yeni camiler inşa ettirdiklerine işaret eder. Bu dinamiği, Avrupa'da Rönesans sonrasında ortaya çıkan ve Türkiye'de de gayrimüslim cemaatlerin öteden beri benimsemiş oldukları, sivil toplumun "aşağıdan" oluşma sürecine benzetir (Fındıkoğlu, 1961a, 1961b).

Fındıkoğlu'nun ilerleyen dönemde yine Kessler tarafından sorunsallaştırılmış olan kooperatifçilik meselesinden hareketle araştırmalar yürüttüğü görülür. Bu çerçevede Sakarya'da tarım kooperatiflerinin gelişimi ile bölgedeki ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi oluşturduğu araştırmayı ve Erzurum'da yapı kooperatiflerinin şehirleşme üzerindeki etkisini de oluşturduğu araştırmayı sayabiliriz (Fındıkoğlu, 1967, 1968). Buralarda da Fındıkoğlu'nun –tıpkı Kessler gibi– kooperatifleri kapitalist ekonominin "aşağıdan" gelişmesini mümkün kılacak kurumlar olarak değerlendirdiğini ve önem atfettiğini görürüz.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun bakış açısı, kapitalist gelişmenin kültürel ve ahlaki etmenlerin desteği sayesinde söz konusu olduğuna vurgu yapan Weberci sosyolojinin izlerini de taşır. Bu nedenle, Fındıkoğlu'nun, *laissez-faire*'ci liberalizm yerine, devletin sanayileşme sürecinde müdahaleci değil ama ön açıcı olması gerektiğini ve yürürlüğe koyduğu sosyal politika araçları sayesinde kapitalizmin "aşağıdan" dinamiklerinin önünü açması gerektiğini savunan *sosyal* liberal görüşün Türkiye özgülündeki savunucularından birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Weberci ekonomi sosyolojisi çizgisini Türkiye'de eleştirel bir vurguyla da olsa gelenek haline getirecek olan isim ise hiç kuşku yok ki, Sabri F. Ülgener olacaktır. Ülgener'in bu bahisteki başat rolünü Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da çeşitli vesilelerle dile getirmiştir (Bkz. Tuna, 1987, s. 4–5). Sabri Ülgener öncelikle Batı'da kapitalizm gelişirken Doğu'da (özellikle de Türkiye'de) kapitalizmin neden gelişmediği sorusunun yanıtını arar. Bu çerçevede yürüttüğü tarih incelemeleri sonucunda birçok etmen tespit eder. Bunlardan ilki kuşkusuz Türkiye'de Batı'daki gibi bir girişimci burjuvanın ortaya çıkamamış olmasıdır.

Ülgener, Doğu'da ve özellikle de Türkiye'de siyasi iktidar sahiplerinin burjuvazinin özerk bir sınıf olarak gelişimini yavaşlattığını, girişimci sınıfın batıda olduğu gibi erken bir tarihte gelişerek, siyasi iktidar sahipleri karşısında dik durabilecek ölçüde özerkliğini henüz ilan edememiş olduğunu belirtir. Ancak yaşanmış olan bu gecikmeye karşın, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin kültürel nedenlerle imkânsız olduğu görüşünde de değildir Ülgener. Bu noktada Protestan çilekeşliğine benzer bir ahlaki çerçevenin Türkiye'de ortaya çıkmasını Melami ve Bâtını tasavvufi tipleri arasında bir ayırım yaparak açıklamayı dener. Osmanlı'nın çöküş döneminde hazcılıkla, günü gününe yaşama, üretmemekle ayırt edilebilen Bâtını tasavvufi tipin, çalışmakla, üretmekle ve hazzı ertelemekle ayırt edilebilen –ve Protestan çilekeşliğini çağrıştıran– Melami tasavvufi tipin önüne geçtiğine işaret eden Ülgener, bu durumun sorumlusunun da ticaretin gelişimini engelleyen ulema ve ümera olduğunu vurgular. Bu eleştiri adeta Weber'in Prusya'da sermayenin devletçe yönetilmesini savunan ve serbest piyasa ekonomisine eleştiri yöneltten, *mandarin* aydınlarına yönelttiği eleştirinin daha sonraki tarihteki ve daha başka bir ülkedeki tezahürüdür.

Politik çizgi olarak da Weber'le benzer yaklaşımları benimseyen Ülgener, Alman sosyologdan, İslam ahlakının kapitalizmin ruhu ile ilişkisini yorumlamak konusunda ayrılır. Zira Ülgener'e göre, "Şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peş peşe sıralanacak olsa, İslam her halde en sonunda yer alacaktır" (Ülgener, 1981, s. 67–68). Bir başka deyişle, Ülgener, devlet seçkinlerinin Bâtını tasavvuf tipini Melami tipi lehine desteklemekten vazgeçmesi halinde İslami İş Ahlakı ile kapitalizmin ruhu arasındaki seçmeci yakınlığın açığa çıkabileceği kanısındadır.

Ülgener'in bu tespitleri, Keynesçilik esinli İthal İkameci Sanayileşmeye dayalı sermaye birikimi modelinin devletin öncülüğünde uygulandığı 1950-1980 arası dönemde fazla rağbet görmemiştir. Sosyoloğun görüşlerinin yeniden önem kazanması için 1980'lerden sonra yaşanan neoliberalleşme dönemini ve yürürlüğe konan ihracata dönük sermaye birikimi modeline bağlı olarak Anadolu'da yeni ve "aşağıdan" bir sermaye dinamiğinin açığa çıkmasını beklemek gerekecektir.

Türkiye'de İstanbul ya da Alman ekolünden yaklaşık on yıl sonra gelişme olanağı bulmuş bir diğer ekonomi sosyolojisi yaklaşımı ise temel başvuru kaynaklarını Amerikan sosyolojisinden bulmuştur.

Ankara ya da Amerikan Sosyolojisi Ekolü

20. yüzyılın başında klasik liberalizmin iktisadi olayları analiz ederken kendini dayandırdığı soyut *homoekonomikus* tahayyülünün eleştirisi, yalnızca Alman ekonomi sosyolojisi geleneği içinden çıkmamıştır. Benzeri biçimde,

Amerikan menşeli sosyoloji okulları da –özellikle Amerikan kurumsalcı okulu– ekonomik davranışın yalnızca kâr-zarar hesabına dayalı çıkarıcı bir motiyasyona dayandığı varsayımını reddetmiştir.

Alman idealizmi ile etkileşim içinde gelişen tarihselciliğin; kültürü, değerler sistemini, davranış alışkanlıklarını tarihsel devinime etki eden bağımsız değişkenler olarak analize dâhil ettiğini önceki bölümde ele almıştık. Toplumsal Darwinizmin bireyci olmayan bir yorumuyla etkileşim içinde ABD'de gelişen felsefi pragmatizm ve bu akımın sosyal bilimlerdeki ifadesi olan kurumsalcılık ise tekniğin, bilimin ve maddi yaşamın örgütlenmesinin evrimi ile toplumsal kurumlar arasındaki dinamik ilişkinin seyrine analitik öncelik verir. Bu öncelik farklılaşması, aslında her iki ülkede sosyolojik inceleme nesnesinin görece farklı tanımlanmasıyla alakalıdır. Alman sosyolojisi, toplumlar arasında farklılıklara ve eşitsizliklere yol açtığını varsaydığı '*kültür*'ü ve '*geçmiş zaman*'ı öncelikli inceleme nesnesi yapar. Avrupa aristokrasisi ile nesep bağı olmayan, tabir-i caizse, *köksüz* göçmenler tarafından ve belirli bir medeniyetin devamcısı olma iddiasında olmaksızın kurulan ABD'nin özgürlük vaadini öne çıkartan düşünsel ortamı ise *toplumsal değişimi* ve *gelecek zamanın* kurucusu olarak *şimdiyi* Amerikan sosyolojisinin öncelikli inceleme nesnesi yapmıştır.

Amerikan kurumsalcılığının önde gelen iki ismi John Roger Commons (1862-1945) ve Thorstein Veblen'dir (1857-1929). Kurumsalcı bakış açısına göre, ekonomik olgular ne önceden belirlenmişlerdir, ne de doğal yasalara tabidir. Tersine, ekonomik failerin davranışlarının, hem kendi aralarındaki etkileşimlerin hem de hepsinin ait oldukları toplumla etkileşimlerinin sonucunda şekillendiği kabul edilir. Bu noktada *alışkanlıkların*, *geleneklerin* ve *kuralların/düzenlemelerin*, yani terimin sosyolojik anlamıyla kurumların insan faaliyetinde tayin edici rol üstlendiği ileri sürülür. Ancak maddi çevre sürekli yenilenmekte ve evrim geçirmektedir. Hal böyleyken, informel kurumların (alışkanlıkların, geleneklerin) ve formel kurumların (kuralların, düzenlemelerin) maddi yaşama ayak uydurmak üzere yenilenmesi bir ihtiyaç olarak belirir. Aynı süre zarfında, statükonun devamından kazançlı olan kesimler eski kurumları savunma yönelimine girerken, statükonun devamından yararı olmayan kesimler ise eski kurumları değiştirme çabasına gireceklerdir. Toplumsal çatışmaların temelinde de bu çelişki yatar. Bu perspektifin tarihselcilikten temel farkı, kurumların -ve kurumların temelinde bulunan değerlerin– değişebileceğine ve dahası maddi hayattaki gelişmelere ayak uydurabilmek için değişmesi gerektiğine –aksi takdirde yok olma tehlikesiyle yüz yüze kalınacağına– vurgu yapmasıdır. Bu bakış açısının evrimci ya da toplumsal Darwinci yönü bu boyutla alakalıdır. 20. yüzyılın başında ABD kentlerinde yaşanan hızlı sanayileşme ve kentleşme ile birlikte ortaya çıkan problemleri çözmek isteyen Chicago Okulu üyelerinde de görülebilen bu bakış açısı, toplumsal

Darwinizmin doğal seçim kuralının kurumlar/maddi çevre ilişkisine uygulanması ile felsefi pragmatizmin kimi öğelerinin bir tür sentezini içerir ve 1920-1930 yılları arasında ABD’de temel sosyal bilim paradigması olarak öne çıkmıştır. Bu bakış açısının Türkiye’ye taşınması ise ABD’ye okumaya giden burslu öğrenciler üzerinden olacaktır. Bu bahiste özellikle ekonomi sosyolojisi konusundaki katkıları nedeniyle Niyazi Berkes’in ve Mübeccel Kıray’ın çalışmaları ele alınmayı hak etmektedir.

Niyazi Berkes, Mübeccel Kıray, Ekonomik İlerleme ve Kurumsal Değişim Sancısı

Niyazi Berkes (1908-1988) en önemli araştırmalarını ekonomi sosyolojisi alanında yürütmüş değildir. Berkes’in adını burada anmamızı gerektiren katkısı çeviri alanında gerçekleşmiştir. Kazandığı doktora bursu ile Chicago Üniversitesi’nde doktora tezini henüz bitirmemişken Türkiye’ye dönmek zorunda kalan ve 1939’da Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde asistan olarak çalışmaya başlayan Berkes, Norman Scott Brien Gras’ın 1922 tarihli *An Introduction to Economic History* (Ekonomi Tarihine Giriş) başlıklı kitabını 1941’de Türkçe’ye çevirmiştir. Berkes kitabın başlığını ise *Ekonomik Sosyolojiye Giriş* koymuştur. Hilmi Ziya Ülken’in aktardığına göre, Berkes’in ‘ekonomi tarihi’ yerine ekonomi sosyolojisi terimini kullanmasının arkasında Gras’ın farklı toplum tiplerinin ekonomik gelişimini karşılaştırmalı bir tarzda ele alması yatmaktadır (Ülken, 1941b).

Gras ABD’nin ilk “iş dünyası tarihçisi” ya da “girişimci sınıf tarihçisi” olarak kabul edilmektedir. Berkes’in çevirdiği kitap ise Gras’ın henüz ekonomi tarihçisi ya da sosyal tarihçi olduğu döneme aittir. Amerikalı sosyal bilimciye göre, iktisadi kalkınmayı kentlerin iletişim ve ulaşım sistemlerini temel alarak açıklamak mümkündür. Zira iletişim ve ulaşım ağlarının kesişim noktasında kurulmuş olan kentlerde ticaretin ve alışverişin de gelişim gösterdiği görülür. Bu kentteki ticaretin doğası, yani toptan mı perakende ticarete mi dayandığı, ise her bir kentin etki alanını tayin eder. Bazı kentlerde ticaret yerel piyasaya dönük olarak gelişim gösterirken diğer bazı kentlerde ise ticaret ulusal ya da uluslararası piyasalara dönük olarak gelişim gösterir (Irwin ve Kasarda, 1994, s. 354). Gras çalışmasında, iletişim ve ulaşım sistemlerindeki ilerlemelere bağlı olarak ticaretin ve genelde de ekonomik faaliyetlerin bazı yerleşim yerlerinde daha hızlı geliştiğini ve buralarda insan doğasının da değiştiğini göstermeye çalışmaktadır. Bu kavrayışa göre, metropol ekonomisi, kasaba ekonomisinden de, köy ekonomisinden de daha ileri bir aşamadır ve metropol ekonomisinin geliştiği koşullarda, varlığını sürdüren kasaba ve köy ekonomileri metropollere ekonomik bakımdan bağımlı hale geleceklerdir. Benzeri biçimde büyük sanayi ve ticaret merkezleri olan metropollerde gelişen kültür ve değerler sisteminin

de kasabaların ve köylerin kültür ve değerler sistemine baskın çıkması kaçınılmazdır.

Graş’ın ve Amerikan sosyolojisinin etkileri Niyazi Berkes’in *Türkiye’de Çağdaşlaşma* da dâhil tüm çalışmalarında görülür. İstanbul’da gelişim gösteren Alman ekolü ne denli yüzünü tarihe dönerek, olası bir ilerlemenin ve kalkınmanın ihtiyaç duyduğu yakıtı, “kültürel fark” ya da “kültürel özgünlük” içinde bulabileceği varsayımından hareketle tarihselci/kültürelci bir sosyoloji perspektifini benimsemişse; Ankara’da gelişim gösteren Amerikan ekolü ise gelişmiş kapitalist ülkelerdeki kurumsal ve teknik yapının geldiği düzeyi veri alarak, Türkiye’nin kurumları (yerleşik değerleri, davranış kalıpları vs.) ile evrensel maddi-teknik ilerlemenin gereksinimleri arasındaki adaptasyon sorunlarına ilgisini odaklamıştır. Bu perspektifin ekonomi sosyolojisi alanındaki en yetkin eserlerini ise kuşkusuz Mübeccel Kıray vermiştir.

Mübeccel Kıray’ı (1923-2007) DTCF’de kurumsallaşmakta olan Amerikan sosyolojisi esinli ekolün yetiştirdiği ilk öğrencilerden biri olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Aslında Kıray, hocası Behice Boran’ın –Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav ile birlikte– siyasi iktidar eliyle yürütülen “akademik kıyım” sonucunda üniversiteden uzaklaştırmalarından sonra, onun sosyoloji yapma tarzını geliştirerek taşıyan isim olmuştur. Kıray, 1944’te lisans eğitimini tamamladıktan sonra, Behice Boran’ın danışmanlığında hazırladığı “Ankara’da Tüketim Normları” başlıklı teziyle doktora unvanını elde etmiştir. 1946’dan sonra DTCF’de akademik kıyım başlayınca, üniversiteden sürülen hocalarının da desteğiyle ABD’de bir burs bulmuş ve ikinci kez doktora yapmak üzere Northwestern Üniversitesi’ne gitmiştir. Burada da “Dört Farklı Kültürde Gösterişçi Tüketim Eğilimleri” başlığıyla bir tez hazırlamıştır. Her iki tezinde de kurumsalcılık okulunun kurucusu olan Thorstein Veblen’in ortaya koymuş olduğu sorunsaldan hareket eden Kıray, tüketimin doğrudan ekonomik olmayan toplumsal belirleyenlerini ayırt etmeye yönelmiştir.

Hatice Kurtuluş, Kıray’ın kavrayışında “Chicago Okulunun pozitivizmi değil, sosyal antropolojiden gelen ampirik araştırmaya yatkınlığı”nın belirleyici olduğuna işaret ederek, onun “tarihselcilik-ampirizm karşıtlığı içinde, ampirizmin Türk sosyolojisindeki temsilcisi” addedilmesinin haksızlık olduğunu belirtir. Zira Kurtuluş, Kıray’ın coğrafi, toplumsal ve kültürel faktörleri de analizine dâhil ettiğinin altını çizer (2008, s. 80). Kurtuluş’un Kıray’ı savunurken ileri sürdüğü tezler kuşkusuz yanlış değildir. Ancak bunu yaparken o da Chicago Okulu’na ve genel olarak da Amerikan sosyolojisine haksızlık yapmaktadır. Çünkü hem Amerikan pragmatik felsefe geleneği, hem de 20. Yüzyılın başından itibaren etkinliğini artıran Amerikan kurumsalcı sosyal bilim okulu, toplumsal değişimi öncelikli inceleme nesnesi yapar. Değişimi incelerken de, tarihsel olarak ortaya çıkmış olan yerleşik değerler ve davranış

kalıpları ile maddi ve teknik gelişim dinamiğini birlikte ele almasıyla ve aralarındaki adaptasyon sorunlarına ve çatışmalara odaklanmasıyla ayırt edilir. Bu perspektif, Mübeccel Kıray'ın tüm çalışmalarında mevcuttur.

Kıray tüketim normları üzerine yaptığı araştırmasında, tüketimin işlevlerinden birinin de tüketicinin toplumsal konumunu imlemek olduğu ve toplumsal tabakalaşma içinde dikey hareketliliğin mümkün olduğu toplumlarda gösterişçi tüketimin sınıf atlamak için önemli bir işlev üstlendiğini Ankara araştırması üzerinden gösterir. Modernleşmiş Ankara ailelerinde her tüketim ürününün gösterişçi tüketime vesile olduğunun gözlemlendiğine vurgu yapan Kıray, alt-orta sınıfa, orta sınıfa ve üst-orta sınıfa mensup ailelerde, aleni tüketim ve özel tüketim olarak bir ayırımın söz konusu olduğuna işaret eder (1982, s. 210-211). Ancak gösterişçi tüketimin ortaya çıkması olgusunun, sosyoloğa göre, bir toplumun yalnızca kültürel özgünlüklerinden veya ahlaki yönelimlerinden hareketle değil, o toplumda toplumsal tabakalaşmanın ve servet fazlalığının belli bir düzeye çıkmasıyla bağlantılı olarak incelenmesi gerektiğine işaret eder. Kurumsalcı ekonomi sosyolojisinin Türkiye'deki ilk yansımasının Kıray'ın tüketici normları araştırmasında ifadesini bulmuş olduğunu söylemek bu nedenle yanlış olmaz.

1962'de Ereğli'de yürüttüğü ve tamamlanmasından iki yıl sonra *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası* (Kıray, 1964) başlığıyla yayımlanan araştırmasının özgün yanı ise “değişmenin yönünün her zaman basit olandan karmaşık olana doğru olacağını bir ön kabul olarak almasına rağmen bağlamların farklılığının yarattığı farklı toplumsal süreçleri ve yapıları açıklamayı” hedeflemesidir (Kurtuluş, 2008, s. 86). İşte, sosyoloji literatürüne en önemli katkılarından olan “tampon mekanizmalar” kavramını da geç ve düşük hızda sanayileşerek modernleşen toplumların toplumsal değişim süreçlerini açıklamak üzere, Ereğli araştırmasının bulgularının analizi sırasında geliştirir. Böylece geleneksel olandan modern olana geçiş, biri diğerinin yerini radikal biçimde almaksızın, geleneksel değerlere dayalı kurumlar tamamen çözülmekle mümkün olabileceğini gösterir Kıray. Ereğli çalışmasının teorik çerçevesi kurumsalcı perspektifle büyük oranda örtüşmektedir. Tam da bu nedenle bu çalışmayı, toplumun değerler sistemini dikkate almayan pozitivist bir perspektifi izlemekle eleştirmek gerçekten de temelsiz bir düşünce olacaktır. Kıray, bu eleştirinin ileri sürdüğünün tam aksine, verili değerler sistemine ve yerleşik kurumsal yapıya o denli fazla çubuk bükerek ki, bu yönelimi onu toplumsal yapıdaki ekonomik ve siyasal tahakküm ilişkilerinin ve bu ilişkilere bağlı yaşanan çatışmaların, güç kavgalarının, sınıf savaşımalarının toplumsal değişim üzerindeki etkilerini hesaba katmamaya kadar götürür.

Ekonomi Sosyolojisi Doğarken Ortaya Çıkan Perspektif Farklılıkları Üzerine

Buraya kadar yazılanlardan hareketle, Ankara'da gelişen Amerikan sosyolojisi ekolünü İstanbul'da hâkim olan Alman tarihselci-kültürelci ekolünden ayıran ve duygusal planda ifadesini bulan bir karşıtlığa işaret etmek yerinde olacaktır.

Her ne kadar tarihinin 3000 yıl eskiye dayandığı bilinse de, modern Ankara kentinin Cumhuriyet'le birlikte adeta yeniden doğduğunu söylemek yanlış olmaz. Elif Ekin Akşit bu dönüşümün şiddetini şöyle betimler: "Ankara şehrinin fiziksel görünümündeki "anı" değişim şehri yeniyi ve modern kurmanın, eskiden kopmanın ve unutmanın mekânı haline getirmiştir" (Akşit, 2006, s. 149). Bu haliyle, Kuzey Amerika'da 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında modern kentlerin kuruluşu, bu sürece tanıklık edenlere ne hissettirdiyse Ankara'nın da aynı duyguları hissettirdiğini düşünebiliriz. Toplumsal ilerleme sürecine duyulan iyimser inancın ve toplumsal değişimin yarattığı heyecanın beslediği umut duygusunun Ankaralı –ya da Ankara'yı değişimin lokomotifleri olarak gören– sosyologları dönemin Amerikan sosyolojisine yakınlaştırdığı açıktır. Bu bahiste Niyazi Berkes'in Türkçeye kazandırdığı Graş'ın *Ekonomik Sosyolojiye Giriş* kitabında da, maddi-teknik ilerleme ile yerleşik kurumların uyum süreçlerini incelemekten asla vazgeçmeyen Mübaccel Kıray'ın çalışmalarında da umut ve iyimserlik duyguları belirleyicidir.

İstanbullu sosyologları etkisi altına alan sürükleyici duygu ise tabir-i caizse hayal kırıklığıdır. Genç Cumhuriyetin Türkiye'sinde Ankara ne denli yeniden doğuşun simgesi olmuşsa, İstanbul da o denli yıkılmış, Osmanlı'nın bakiyesi olarak tabir-i caizse "ıskartaya çıkmış"lığın simgesine dönüşmüştür. Bu nedenle, geç kapitalistleşmesi nedeniyle Anglosakson dünya karşısında dezavantajlı konuma düşen ve bu durumdan kurtulmak üzere girdiği Birinci Dünya Savaşı'nı da kaybeden Almanya'daki hâkim romantik entelektüel iklim içinde gelişme şansı bulan Alman sosyolojisi ile İstanbul entelijansiyası arasında duygusal bir yakınlaşmanın yaşanması tesadüf değildir.

Nazi rejiminden kaçarak Türkiye'ye gelen ve 1933'deki üniversite reformunda önemli roller üstlenen Alman sosyal bilimciler de, tıpkı Nazi rejimine destek veren birçok Alman sosyal bilimci gibi tarihselci-kültürelci okulun içinde yetişmiştir. Aralarındaki fark Werner Sombart ile Max Weber arasındaki fark kadardır. Hatırlanacağı üzere Sombart, kapitalizm ile "tüccar milletler" (İskoçlar, Floransalılar ve Yahudiler) arasındaki kültürel bağa dikkat çekerek, "çıkarıcı" ve "hesapçı" addettiği bu milletlerden farklı olarak Almanların özgecilik, kendini feda etmek gibi erdemlere sahip bireylerden meydana gelen "kahraman millet" olma özelliğini gösterdiğini ileri sürmüştü (Sombart, 1915). Nazi düşüncesi tarafından da feyzalınan Sombart'ın tarihselci-kültü-

relci perspektifinden farklı olarak Weber'in perspektifi ise kapitalizmin aşğıdan gelişimini olanaklı kılan kültürel-dinsel-ahlaki eylem motivasyonlarına vurgu yapmasıyla ayırt edilebilmekteydi. İstanbul Üniversitesi'ne ekonomi sosyolojisi perspektifini kurumsallaştıran Gerhard Kessler'in ve diğer Alman sosyal bilimcilerin genellikle Weberci bakış açısını benimsemeleri ve sosyal liberal çizgide bir dünya görüşüne sahip olmaları, İstanbul'da tarihselci-kültürelci bir sorunsal çerçevesinde gelişen ekonomi sosyolojisi okulunun anti-liberal bir milliyetçiliğe kaymasını engellemiştir. 1930'larda İstanbul entelijansiyasına hâkim olan hayal kırıklığı duygusu, Ankara hükümetinin izlediği "yukarıdan aşağıya" kapitalistleşme-modernleşme politikasına yönelik tepkide ifadesini bulmuştur. Ancak bu tepki, anti-liberal bir milliyetçiliği beslemek yerine, "aşğıdan yukarıya" doğru kapitalistleşme-modernleşme perspektifini esas alan ve bu perspektifin ihtiyaç duyduğu yakıtı tarihsel-kültürel farklılıklarda aramayı kalkış noktası olarak benimseyen Weberci ekonomi sosyolojisi kavrayışının doğuşunu beraberinde getirmiştir.

Aralarındaki farklılıklara rağmen, bu iki çizginin de, Marion Fourcade ve Kieran Healy'nin tasnifiyle (Fourcade ve Healy, 2007), "zayıf piyasa" (*feeble market*) kavrayışını benimsemek bakımından ortaklaştığı söylenebilir. Bir başka deyişle, bu dönemde Türkiye'de, toplumsal ilişkiler üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkiler (yabancılaşma, meta fetişizmi vs.) nedeniyle piyasayı topyekûn eleştiri nesnesi yapan Marksizm ve eleştirel teori okulları değil, piyasanın gelişiminde kültürel mirasın etkili olduğuna işaret eden Webercilik ile piyasanın gelişiminin yeni bir kurumsal çerçeveye desteklenmesi gerektiğine işaret eden kurumsalcılık akımları Ankara ve İstanbul ekolleri nezdinde kısım de olsa ortaya çıkma şansı bulmuştur.

Keynesçi/İthal İkameci Kalkınmacılık ve Gölgede Kalan Ekonomi Sosyolojisi

Kapitalizmin eşitsiz gelişimi meselesi, her ne kadar 18. yüzyıldan itibaren toplumsal kuramcılarının ve siyasal eylemcilerin üzerine kafa yordukları konulardan birisi olmuşsa da, kalkınmanın sosyal bilimlerin öncelikli konusuna dönüşmesi için 20. yüzyılın ortasını beklemek gerekmiştir. Zira 1950'lerde ortaya çıkan "kalkınma teorisi"nin özgül inceleme nesnesi, kapitalizmin gelişiminin ileriki bir evresinde gündeme gelen bir soruna dayanarak inşa edilmiştir. Kalkınmacılık söylemi, Avrupalı kimi devletlerin sömürgelerinin dünya kapitalist ekonomisinin istikrarlı bir bileşenine nasıl dönüştürülebileceği sorununa yanıt üretmek ihtiyacından doğmuştur. Zira 1950'lerde sömürge ülkelerde dünya nüfusunun yüzde 28'i yaşamaktadır. Buna eskiden sömürge iken bağımsızlıklarını elde ederek "yarı-sömürge"ye dönüşmüş Latin Amerika ülkelerinde yaşayan ve dünya nüfusunun yüzde 7'sine tekabül eden nüfus da

eklenirse, kalkınma teorisinin dünya nüfusunun yüzde 35’inin yaşadığı ülkelerin ekonomik gelişmişlik meselelerini konu edindiğini söyleyebiliriz (Leys, 1996, s. 4). Colin Leys, kalkınma teorisinin doğuşunu üç koşulla ilişkilendirerek açıklar. Bunlardan ilki, Batılı ülkelerin sömürge ülkelere acilen müdahalede bulunmak için ihtiyaç duydukları entelektüel donanımına sahip olmak, ikincisi Soğuk Savaş koşullarında kendini kapitalist dünyada konumlandıran “yeni uluslar”ı kısmen kaldırmak ve sosyalist blokla yakınlaşmalarını engellemek ve üçüncüsü de Bretton Woods sisteminin mali ve ticari ayaklarının ülkelerin hükümetlerini, istihdamı ve ekonomik büyümeyi artıracak politikaları devreye sokmaya teşvik etmesinin doğurduğu zorunluluklardır (1996, s. 4-5).

1945’ten 1970’e kadar hâkim olan modernizasyon ve kalkınma söylemleri, ekonomi sosyolojisinin kurucu inceleme nesnesi olan piyasa-sivil toplum ilişkilerinin ikinci plana düşmesine neden olmuştur. Teknik ve endüstriyel modernizasyonun çalışma ilişkileri üzerindeki etkilerini incelemek, bu dönemde gelişim gösteren çalışma sosyolojisinin ve sanayi sosyolojisinin öncelikli konusunu oluştururken, yine modern bürokratik örgütlerdeki koordinasyon sorunlarını incelemek de örgütler sosyolojisinin temel meselesini oluşturmuştur. Erken kapitalistleşmiş ülkelerde özellikle modernleşme teması etrafında çalışma sosyolojisi, sanayi sosyolojisi, örgütler sosyolojisi gibi dallar serpilip gelişirken, geç kapitalistleşmiş / az gelişmiş ülkelerde ise kalkınma sosyolojisi daha hızlı gelişim göstermiştir.

Dönemin sosyologlarının Türkiye’de de sosyoloji disiplini içinde ekonomik meseleleri inceleme nesnesi yaparken kalkınma sorunsalından hareket ettikleri görülür. Bu çerçevede farklı kalkınma yaklaşımları öne çıkmıştır. Dönemin sosyologlarının, Anglosakson Batılı devletlerle özdeşleştirilen liberal kapitalizm ile SSCB ve Doğu Bloku ile özdeşleştirilen sosyalist planlamacılığın/devletçiliğin karşısında, kâh “Batıcı-milliyetçi”, kâh “Türkçü-milliyetçi” kâh “İslami-milliyetçi” kalkınma modellerinin imkânlarını soruşturduklarını görürüz.

Cavit Orhan Tütengil

Cavit Orhan Tütengil (1921-1979) sosyolojik araştırmalarının merkezine, kalkınma sorunsalı çerçevesinde az gelişmişlik meselesini koymuştur. Tütengil’in hareket noktası az gelişmişliği yalnızca ekonomik perspektiften hareketle ele almanın yetersizliği tespitidir. Zira ona göre, az gelişmişlik olgusu, ülkeler arasında yapılan karşılaştırmaların dışında, bu olguyu içeren toplumların, sosyo-ekonomik yapılarından toplumsal yaşamın her alanına dek etkileri görülen iç çelişkilerden doğmaktaydı (Çılga, 1980, s. 202). Öyleyse meseleyi daha geniş bir perspektif ışığında ele almak lazımdı.

Tütengil önce az gelişmişliğin sebepleri üzerinde durmuştur. Bunu yaparken az gelişmişliğin üzerinde etkisi olabilecek dört etmene işaret etmiştir. Bunlar, coğrafi, ırki, dini ve tarihi etmenlerdir. Bu dört etmeni ayrı ayrı ele alırken, Le Play okulunun altını çizdiği coğrafi etmenin, ırkçı düşünce akımlarının altını çizdiği ırki etmenin ve Weberci okulun altını çizdiği dini etmenin az gelişmişliğin tek sebebi olarak gösterilemeyeceğini ileri süren Tütengil, tarihi etmenlerin belirleyiciliğini öne çıkartmıştır. Gelişmiş ülkelerin ırki, coğrafi ve dini özellikleri, tarihi gelişmelerin sonucu olarak ayırt edilebilir hale gelmiştir. Aynı nedenle Türkiye'nin az gelişmişliğini dini inancıyla, coğrafi konumuyla ya da demografik yapısını meydana getiren topluluğun ırki özellikleriyle açıklamak doğru değildir. Tam tersine az gelişmişlik durumunun diğer değişkenlerin üzerinde olumsuz etkileri olmuştur.

Az gelişmişliğin en somut göstergesi ise toplumsal düzlemde “ikili yapı”-ya yol açmasıdır. Bu, az gelişmiş toplumların bir yandan “geleneksel” öğeleri bünyesinde barındırırken, diğer yandan da “çağdaş” öğeleri bünyesinde barındırması durumudur. Bu durumu *Az Gelişmişliğin Sosyolojisi* başlıklı kitabında şöyle tarif eder: “Temel az gelişme’ olayı, iki veya daha çok (dualiste veya pluraliste) sosyal yapının karşılaşmasından doğan gerginlikler, bunalımlar, çatışmalar ve uyuşmazlıklar olayıdır. Her sosyal yapı ayrı bir dünya görüşüne, değişik değer yargılarına ve gerçekleşmesini amaç edindiği kapalı bir sisteme dayanır” (Tütengil, 1970).

Peki, gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki bu tarihi fark kapatılmaz nitelikte midir? Az gelişmiş ülkelerin, kendi bünyelerinde güçlü bir burjuva sınıfının çıkması için yüz yıllarca beklemeleri mi gerekmektedir?

Bu sorulara yanıt ararken Tütengil'in iyimser bir duyguda olduğu görülür. Ona göre Türkiye bir “geçiş toplumu”dur ve Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Türkiye’de durağanlıktan dinamizme geçişi sağlayan önemli itici güçler tarih sahnesine çıkmıştır. Ekonomik kalkınmayla paralel ilerlemesi gereken toplumsal dönüşümde de yol kat edilmiştir. Tarım toplumundan sanayi toplumuna, kırsal toplumdan kentsel topluma, iki katmanlı zümre toplumundan çok katmanlı sınıf toplumuna, teokratik toplumdan laik topluma, içine kapalı toplumdan açık topluma doğru geçiş süreci devam etmektedir (Burcu, 2008, s. 31–32).

Türkiye'nin ve diğer az gelişmiş ülkelerin bir diğer avantajı ise erken sanayileşmiş ülkelerin deneyimlerinden yararlanarak, kalkınma sürecini daha hızlı gerçekleştirebilecek imkânlarla sahip olmalarıdır. Dahası az gelişmişlikten kurtulmak için bir burjuvazinin gelişmesini beklemek zorunda da değildirler. Tütengil bu çerçevede Rusya ve Japonya örneklerini verir. Sanayileşmenin “tohumu”nu dışarıdan alan bu ülkelere ilki SSCB bünyesinde “burjuvazinin yokluğunu devlet teşebbüsü ile telafi etmiş (...) Japonya’da ise sınıai gelişme,

devletin de desteği ile feodallere ve ticari aristokraziye dayandırılarak sağlanmıştır” (Tütengil, 1963).

Cavit Orhan Tütengil, 1960’lardan sonra izlenen planlı kalkınma politikalarını bu çerçevede değerlendirmiş, devlet eliyle yürütülen sanayileşme politikalarını savunmuştur. Ancak diğer yandan da, “muasır medeniyetler” örnek alınarak ama aynı zamanda “kültür milliyetçiliği” hedefini de göz ardı etmesizin oluşturulan “çağdaş kurumlar”ın, “feodal dönemin tortusu” “geleneksel” kurumların yerini almasını kolaylaştıran sanayileşme hamlesine eşlik etmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Öyleyse Tütengil’in, mevcut toplumsal kurumlar ile teknik ve sınaî modernizasyon süreci arasındaki uyum sorunlarını ve süreçlerini mercek altına alan Ankara ekolü ile -özellikle de bu ekolün devamcısı olan Mübaccel Kıray’ın 1960 sonrası çalışmaları ile- benzer bir sorunsal çerçevesinde araştırmalarını yürüttüğünü söylemek yanlış olmaz. Dahası Tütengil’in de toplumsal ilerleme sürecinin kaçınılmazlığı konusunda Ankara ekolü mensupları ile aynı türden umutlu bir iyimserlik içinde olduğunu görürüz. Ne yazık ki, nasıl Ankara ekolü devletin gazabına uğrayıp dağıtılmış ve bileşenleri Türkiye’deki üniversite hayatının dışına düşmek durumunda bırakılmışlarsa, Cavit Orhan Tütengil de 7 Aralık 1979 günü sabah işine gitmek üzere evinden ayrıldığı sırada silahlı dört kişi tarafından yayılım ateşine tutularak öldürülmüştür. Tütengil cinayetinde yapılan soruşturma ve yargılamalar ise sonuçsuz kalmış, yargılama dosyası bile kaybolmuştur.

Mehmet Eröz ve Âmiran Kurtkan Bilgiseven

Mehmet Eröz (1930-1986), Söke’de bahçıvanlıkla uğraşan Yörük kökenli bir ailede dünyaya gelmiş, Manisa’da başladığı lise eğitimini Aydın’da bitirmiş ardından İstanbul’a gelerek Sultanahmet’te bulunan İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi’nde yüksek öğrenimini tamamlamıştır. Devamında çeşitli işlerde çalıştıktan sonra üniversitede akademik kariyer yapmaya karar vermiş ve 1961’de Z. Fahri Fındıkoğlu’nun asistanı olarak İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’ne girmiştir. “Yörüklerin İktisadi İçtimai Teşkilatı” başlıklı tezini 1965 yılında savunmuş, “Marksizm, Leninizm ve Tenkidi” başlıklı teziyle 1971 yılında doçentlik unvanını almıştır. Aynı zamanda dönemin Türkçülük ve Turancılık akımının önde gelen yazarlarından da olan Eröz, Marksizm eleştirisine vakfettiği doçentlik tezinden sonraki çalışmalarını Alevilik-Bektaşılık ve Kürtler üzerine yoğunlaştırmıştır. Alevilik üzerine yürüttüğü araştırmada, Alevilik inancının kaynaklarının Müslümanlık, İslam Tasavvufu ve Türk töresi olduğunu göstermeye çalışmış (Eröz, 1977), Kürtler üzerine yürüttüğü araştırmalarda ise Kürtlerin bir Türk boyu olduğu savını ispata çabalamıştır (Eröz, 1975). Eröz’ü bu makale kapsamında anmamızın nedeni ise Türkiye’deki ilk

ekonomi sosyolojisi ders kitabı olan *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*'ın (1973) yazarı olmasıdır.

Türkiye'nin ilk ekonomi sosyolojisi kitabının, milliyetçi temelde bir kalkınma programı oluşturma çabası içinde olan Mehmet Eröz tarafından yazılması şaşırtıcı değildir. Zira neo-klasik liberalizmin soyut *homoekonomikus* modelinin eleştirisi üzerinden gelişim gösteren ve piyasa-sivil toplum ilişkilerini sorunsallaştıran ekonomi sosyolojisi, bu haliyle, varoluşu gereği bir liberal kapitalizm eleştirisidir. Ama diğer yandan da, piyasasız bir ekonomik yeniden bölüşüm modelini varsaymaz. Soğuk savaşın hüküm sürdüğü iki kutuplu dünya koşullarında, sosyal bilimler alanında sosyalist ekonomik modeli eleştiren kaynak bulmak zor değildir. Mehmet Eröz, liberal kapitalizm eleştirisi bahsinde görüşlerini ekonomi sosyologları ve antropologları ile etkileşim içinde geliştirirken, sosyalist ekonomik modelin eleştirisi konusunda ise dönemin komünizm karşıtı literatüründen beslenmiştir. Bu çerçevede Eröz'ün kitabında, Ekim Devrimi sonrasında anti-komünist düşünceleri ve faaliyetleri nedeniyle idama mahkûm edildiği Rusya'dan kaçmak zorunda kalan ve ABD'ye yerleştikten sonra sosyal bilimci olan Pitirim Sorokin'in sosyalist ekonomik modele yönelik eleştirilerine sıklıkla başvuruda bulunduğu görülür. Aslında İstanbul'da kökleşmiş olan Alman tarihselciliği esinli sosyoloji ekolünün devamçılarından olan Eröz'ün savaş sonrası Amerikan sosyolojisi ile etkileşime girmesinin bizzat Amerikan sosyolojisinin geçirdiği dönüşümle de ilgisi vardır. Zira İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerikan sosyolojisi, 20. yüzyılın başında olduğu gibi kurumların sürekli evrimini gerekli kılan değişim temasını ve kurumların maddi-teknik ilerlemeye uyumluluğu meselelerini öncelikli inceleme nesnesi yapmaktan vazgeçmiştir. Amerikan yapısal-işlevselci okulu toplumsal kurumların (yerleşik değer sistemlerinin ve davranış alışkanlıklarının) kuşaktan kuşağa aktarım mekanizmaları ile sistemik işleyişe sahip düzenli ve istikrarlı toplumsal yapı içinde değişimin nasıl gerçekleştiğini soruşturmaya başlamıştır. Amerikan sosyolojisinin muhafazakâr dünya algısıyla etkileşim içinde gelişen bu yeni kavramsal çerçevesi açıktır ki İstanbul ekolünün kültürelci yönelimleriyle uyumludur.

Kalkınma konusuna gelindiğinde ise Mehmet Eröz, ekonomik gelişmeye etkide bulunan etmenleri öncelikle "İktisadi Teknolojik" etmenler ve "Sosyal ve Kültürel" etmenler olarak iki grup altında tasnif eder. İlk grup içinde "Tabii Şartlar", "Nüfus", "Sermaye Teşekkülü", "Sanayileşme" ve "Maliye", ikinci grup içinde ise "Gelenekler ve Kültür Kıymetleri", "Savaşlar, Ayaklanmalar, Grevler, Diğer Siyasi İdeolojik Hareketler", "Eğitim" ve "Milliyetçilik" başlıklarını sayar. Eröz "İktisadi Teknolojik" etmenler başlığı altında, (a) kalabalık bir nüfusa ve esaslı bir askeri varlığa sahip olmak, (b) milliyetçi sanayileşme politikalarını uygulamak, (c) yatırımları teşvik edecek düşük vergi usullerini

uygulamak gibi noktalara vurgu yapar. “Sosyal ve Kültürel” etmenler altında ise (a) kalkınma konusunda olumsuz etkisi olan İslam’daki faiz (ribâ) yasağının gerçekte sermaye geliri olan tahvil veya hisse senedinden elde edilen “faiz” söz konusu olduğunda yeniden gözden geçirmek, (b) kalkınmaya olumsuz etki eden ayaklanmaların, grevleri tereddütsüz bastırarak iktidar ve kudret sahibi bir devlet inşa etmek, (c) eğitim seferberliği yapmak ve (d) “milli varlığı kuvvetlendirme şuur ve gayreti” ni sergilemek gibi önerileri dile getirir (1973, s. 320–348). Kitapta çok net bir biçimde ortaya konmamış olsa da kalkınma modeli olarak; sınıfsal muhalefete karşı ödünsüz tutum alan ve Türkçülükte ifadesini bulan milliyetçi değerleri -Alevileri ve Kürtleri, Türklük bünyesine içerek- topluma aşıl原因an güçlü bir devlet aygıtının önderliğinde, dönemin tabiriyle, “karma ekonomi” politikalarının uygulanması önerilmektedir.

Âmiran Kurtkan Bilgiseven (1926-2005) de tıpkı Mehmet Eröz gibi akademik hayatına Z. Fahri Fındıkoğlu’nun asistanı olarak İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nde başlamıştır. “Türkiye’de Küçük Sanayi ve Küçük Kredi Meselesi” başlıklı teziyle doktor olan Kurtkan, 1965 yılında da “Sosyal Sınıflar ve Gelir Vergisi, İngiltere ve Türkiye Hakkında Mukayeseli Bir Mali Sosyoloji Etüdü” başlıklı teziyle doçent unvanını almıştır (Özkul, 2008, s. 143–144).

1960’ların başında yürüttüğü araştırmalarda, Kurtkan’ın daha çok sanayileşme sorunları üzerinde durduğu ve Batı’da olduğu gibi sanayi sosyolojisinin Türkiye’de de gelişmesinin koşullarının olup olmadığını sorguladığı görülür. Kapitalist gelişmeyi mümkün kılacak bir zihniyet yapısının Türkiye’de ortaya çıkmadığı tespitini yapar: “Hâlâ kapitalist espriye, tabiatı rönesansvâri bir zihniyetle istismar temayülüne, işbirliğine ve lâik düşünceye tam mânasiyle kavuşabilmiş değiliz” der (Kurtkan, 1962, s. 101). Dahası teknolojik gerilikten ötürü emeğin verimliliği Türkiye’de son derece düşük olduğundan, ABD’de sanayi sosyolojisinin gelişiminin arka planında bulunan “verimlilik artışı” çabası Türkiye’de görülmez. Geniş bir orta sınıfın olmayışı ise talebin artışı sınırlandırdığından, bu durum da şirketlerin gelişimini yavaşlatmaktadır.

Kurtkan’ın daha sonraki bir tarihte yaptığı Adapazarı araştırması da bu çerçevede anılmaya değerdir. Araştırma, 1960’ların başında gelişmiş bir tarım kenti olan Adapazarı’nda sanayi yapısını ve daha hızlı sanayileşmenin önünde hangi engellerin bulunduğunu sorgulamak üzere yapılmıştır (Kurtkan, 1966). Kurtkan öncelikle Adapazarı’nın bir küçük sanayi şehri olduğu ve var olan sanayi işletmelerinin de ağırlıklı olarak 1950’lerden sonra tarım ürünlerini işlemek üzere kurulmuş olduğunu tespit eder. Bu noktada Demokrat Parti sonrası dönemde izlenen politikaların küçük sanayinin gelişimi üzerindeki etkisine işaret eder. Söz konusu şirketlerin ortaklık yapısı incelendiğinde ise firma kazanç durumu ile ortaklık kurma arasında bir ilişki görülür. Ortaklı firmaların kişi başına düşen kazancı fazla, şahıs firmalarının ise kazancı azdır. Dahası

ortaklı firmalardaki girişimcilerin ailelerinin de varlıklı olduğu görülmektedir. Yani varlıklı ailelerden gelen girişimciler ortak yatırımlar yaparak kazançlarını artırma yönelimini benimserken, yoksul ailelerden gelen girişimciler ortaklığa girmeyip, sahip oldukları sınırlı sermayelerini de riske atmaktan kaçınma tutumunu benimsemektedirler. Şahıs firması sahipleri, güven duymamalarından kaynaklı olarak diğer şahıs firması sahipleriyle ortaklıktan kaçındıkları gibi çoğu kez işbirliğine girmekten de kaçınmaktadır. Bu durum işveren sendikası üyeliği konusunda da görülür. İşyeri sahiplerinin çok azı işveren sendikasına üyedir. Görüşülen firma sahiplerinin, istihdam, enerji ve hammadde temini vb. eğilimlerini de inceleyen Kurtkan küçük işletmelerde modern yönetim anlayışının gelişmediğini ve bu yönde kamu otoritesi tarafından yürütülecek bilinçlendirme faaliyetlerine ihtiyaç olduğunu göstermeye çalışmıştır. Küçük sanayinin desteklenmesi ve geliştirilmesi Amiran Kurtkan'ın kalkınma perspektifi ile de uyumludur.

Kalkınmanın illa büyük sanayiye dayanarak gerçekleşmesi gerektiği fikrini eleştiren Kurtkan, bu meseleye Durkheim-Ziya Gökalp sosyolojisinin perspektifinden ziyade Le Play-Prens Sabahattin sosyolojisinin perspektifiyle yaklaşır (Kurtkan, 1958, s. 165). Özellikle Le Play okulundan Wilbois tarafından altı çizilen, toplumsal biçimin, basit maddi şartlardan ve verili ruhi unsurlardan bağımsız olarak belirlenemeyeceğini, belirlenirse bu durumun zoraki bir karakter kazanarak olumsuz toplumsal sonuçlara yol açabileceği saptamasından hareket eder. Yani 1950'ler Türkiye'sinde, maddi şartların sonucu olarak geniş kesimler köylerde yaşamaktadır. Buralarda verimsiz ve dağınık toprakların belirlediği maddi şartlarla baş edebilmek üzere ortaya çıkan doğal ve kendiliğinden dayanışma, "cemaat" psikolojisi içinde bir yaşamı hâkim kılmaktadır. Amiran Kurtkan'a göre "cemiyet" (toplum) hayatının gerektirdiği "hür ve müstakil irade, kendine güven duygusu ve yaratma kudretine dayanan bir şahsiyet" (Kurtkan, 1958, s. 170), cemaat psikolojisi içinde yaşayan insanlarda ortaya çıkamaz. Kurtkan'a göre, cemaat psikolojisi ile yaşamayı bilen insanları, merkezi olarak geliştirilen ve yürütülen politikalar sonucunda kentlerde kurulu olan büyük sanayide istihdam etmeyi hedeflemek beklenen sonuçları vermeyeceği gibi çok ciddi adaptasyon sorunlarını da yaratabilir. Daha doğru ve Türk toplum yapısına uygun olan yöntem ise sosyoloğa göre "köy'ü cemaat olmaktan kurtarıp *cemiyet*'in vasıflarını ona verebilmekle başarılı olabilir ve ziraat bölgelerine kadar nüfuz kabiliyetine sahip bulunan küçük sanayi (bilhassa köy san'atlarının)" (Kurtkan, 1958, s. 173) gelişimini desteklemekten geçer. Aslında bu yaklaşımıyla Kurtkan, hocası Fındıkoğlu'nun kapitalizmin "aşağıdan" dinamiklerini hareket geçirme perspektifiyle aynı çizgide buluşur.

Ankara ve İstanbul Ekollerinden Farklı Kalkınma Sosyolojisi Perspektiflerine

Nasıl ki Tütengil ile Ankara üzerinden kök salan Amerikan sosyolojisi ekolü arasında bir süreklilik ilişkisi kurulabilirse, Eröz ve Kurtkan ile İstanbul üzerinden kök salan tarihselci/kültürelci sosyoloji ekolü arasında da bir süreklilik ilişkisi kurulabilir. Her iki ekol de kapitalist ilişkileri Türkiye’ye yerleştirmek konusunda hemfikirdir. Yalnız bunun yöntemi konusunda ayrışır. Ankara ekolü, yerleşik geleneksel kurumların (değer sistemlerinin, davranış alışkanlıklarının) yerine modern kurumların “yukarıdan/zoraki biçimde” getirilmesini öngörürken, İstanbul ekolü yerleşik geleneksel kurumları veri kabul edilerek bunların “aşağıdan/kendiliğinden biçimde” dönüşümünü mümkün kılacak politikaların benimsenmesini öngörür.

Bu iki farklı yöntemin ülke siyaset kurumundan sosyoloji disiplinine dek uzanan şiddetli çatışma dinamikleri üretmesinin nedenini ise tahakküm ilişkileri bakımından yarattıkları sonuçları dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Kültür ve kurumlar tahakküm ilişkileri içinde biçimlenirler ve aynı biçimde olası bir kültürel ve kurumsal dönüşüm sürecinin tahakküm ilişkileri üzerinde belirleyici etkileri olur. Ankara ekolü çizgisinde açığa çıkan geleneksel kurumların dönüştürülmesi perspektifi geleneksel tahakküm ilişkilerinin dönüştürülmesi amacını da içerir ve fiiliyatta bunların ekonomik sömürü ve “meritokratik eşitsizlikler” temelinde şekillenen modern tahakküm ilişkileri tarafından geçici (ilerlemeciliğin solcu yorumu) ya da kalıcı (ilerlemeciliğin sağcı yorumu) olarak ikame edilmesini öngörür.

İstanbul ekolü çizgisinde açığa çıkan tarihselci/kültürelci perspektif ise; kültürü, gelenekleri savunurken, geleneksel cemaat hayatında erkek ile kadın, yaşlı ile genç, ağa ile maraba, şeyh ile mürit vb. arasında süregiden tahakküm ilişkilerini, “rıza gösterilmiş” tahakküm ilişkileri olarak görür, verili kabul eder. Cemaat içinde süregiden bu tahakküm ilişkilerinin yanı sıra etnik ve dini aidiyetler üzerinden ifadesini bulan ve cemaatsel biz/öteki ayrımının doğurduğu grubun dışarıyla ilişkilerinde açığa çıkan tahakküm ilişkilerini -ve bu ilişkilerin azınlık-madun gruplar üzerinde yarattığı etkileri- yok sayar ya da daha hafifletilmiş bir ifadeyle ihmal eder. Böylece, geleneksel tahakküm ilişkileri karşısında eleştirel bir tutum almaksızın, bunları modern kapitalist tahakküm ilişkileri ile bütünleştirmenin imkânlarını soruşturur. Bu nedenle, Türkiye’de sosyolojinin gelişimini olduğu kadar ekonomi sosyolojisinin gelişimini de 1980’lere gelene kadar belirleyen konunun, genel kabul gördüğü haliyle sadece modernleşme bahsinde açığa çıkan bir perspektif, bir yöntem farklılaşması ve bir değerler çatışması olduğunu söylemek doğru değildir. Bu aynı zamanda bir kapitalistleşme modeli tartışmasıdır ve tartışmanın arka planında “kapitalist tahakküm ilişkilerine geçilirken geleneksel tahakküm ilişki-

lerinin ne olacağı” sorusuna verilen farklı –ve hatta zıt– yanıtlarda ifadesini bulan çıkar çatışması, iktidar kavgası yatar.

Neoliberal Dönemde Yeniden Canlanan Ekonomi Sosyolojisi

Neoliberal düşünce yaygın kanının aksine klasik liberalizmin yeni bir versiyonu olarak ortaya çıkmış değildir. Aksine, neoliberalizm Manchester ekolüyle özdeşleşmiş olan “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” fikriyatına dayanan klasik liberalizmin 1929 Krizi ile birlikte duvara toslaması üzerine eleştirel bir çaba olarak şekillenmiştir. Bir yandan klasik liberalizmi eleştirirken diğer yandan da klasik liberalizmi ikame etmek üzere güç kazanan kolektivist hedef alır (Amable, 2010). Neoliberal düşüncenin mazisi 1938 yılında Paris’te düzenlenen *Walter Lippmann Kolokyumu*’na dayanır. Bu toplantının düzenleyicilerinden olan Louis Rougier’nin Kolokyum sırasında liberalizmi yeniden tanımlarken ifade ettiği şu sözlerin neoliberalizmin hareket noktası olduğu söylenebilir. Trafik akışına analogi yaparak şöyle der Rougier:

Liberal olmak gerekir, ama trafikteki arabalara diledikleri yöne kafalarına göre gidebilme serbestisini tanıyan ‘Manchester ekolü’ tarzında değil. Zira bu tarzın sonucu tikanıklıktan kurtulamayan bir trafik ve peş peşe gelecek trafik kazalarıdır. Bunun alternatifi, ‘planlamacılık’ın önerdiği gibi her bir arabanın saat kaçta yola çıkacağını ve hangi güzergâhı takip edeceğini belirlemek de değildir. Liberal olmak, trafiğin işleyişinin akıcı olduğu anlarda yoğun olduğu anlardan farklı olacağını kabul ederek hazırlanmış bir trafik kuralları el kitabını sürücülere benimsetmektir (akt. Denord, 2008).

Öyleyse neoliberal düşüncenin dayandığı perspektifin, piyasanın işleyişinin yalnızca ‘görünmeyen el’e, bireylerin “özgür iradesi”ne emanet edilmediği, yani belirli normlarla ve kurullarla sınırlandırılmış bir piyasa toplumunun inşa edilmesi olduğunu söyleyebiliriz.

Ne var ki, Keynesçiliğin 1970’lerin başında içine yuvarlandığı krize yanıt olarak uygulanma şansı bulunan ilk neoliberal politikalar normlara ve düzenlemelere önem verir nitelikte değildir. Bunun ilk nedeni, 1990’ların başına dek devam eden ilk evresinde, neoliberal düşüncenin neoklasik teoriyi temel alan kanatlarından birini oluşturan Friedmancı Chicago Okulu’nun hâkimiyet kurmasıdır. Katı monetarist politikaları benimseyen Chicago Okulu menseli neoliberal politikalar, Keynesçi kurumları tasfiye etmeyi ya da dönüştürmeyi öncelikli görmüştür. Bu politikalar Pinochet, Reagan, Thatcher ve Özal gibi sağ siyasi akımlara mensup siyasi liderlerin yönetimleri altında tavizsiz bir biçimde uygulanmıştır.

Daha sonra kendisini *yeni ekonomi sosyolojisi* olarak tanımlayacak olan araştırma programı da yine aynı dönemde, Mark Granovetter’in 1973’te *Zayıf Bağların Gücü* (The Strength of Weak Ties) başlıklı makalesini ve 1974’te de

Bir İş Bulmak (Getting a Job) başlıklı kitabı yayınlamasıyla şekillenmeye başlamıştır. Boston'da yürütülmüş bir saha araştırmasının sonuçlarına dayanan bu yayınlar, ekonomik kararlar alınırken tanıdıklık ilişkilerinin ve sahip olunan çevrenin belirleyici rolüne işaret etmekteydi. Bu ise esasen neoklasik teorinin kalkış noktası olarak benimsediği rasyonel, hesapçı ve asosyal *homoekonomikus* kavrayışına yönelik bir eleştiri niteliğini taşımaktaydı (Granovetter, 1973, 1995).

1990'lardan sonra ise özellikle Avrupa Birliği inşa süreci içinde Alman etkisinin de bir sonucu olarak, neoliberalizmin bir diğer kanadı olan ve Rougier'nin neoliberalizm tanımına yakın politikaları benimseyen Alman menşeli *ordoliberalizmin* ya da bir diğer adlandırılmayla *sosyal liberalizmin* ağırlığını artırdığı görülecektir. Bu dönüşümü Jamie Peck ve Adam Tickell, neoliberalizmin budama (roll-back neoliberalism) evresinden yeniden açılım evresine (roll-out neoliberalism) geçiş olarak nitelendirdiler (Peck ve Tickell, 2007). Bu dönüşümün başlangıcı siyasal ifadesini ise Bill Clinton, Tony Blair ve Gerard Schröder gibi siyasetçilerin söyleminde "Üçüncü Yol" olarak tanımlanan ve kendini "yeni sol" addeden çizgide bulmuştur.

Aynı dönemde ekonomi sosyolojisinin, 1929 krizinden önce sosyoloji disiplini içinde sahip olduğu ayrıcalıklı konumunu yeniden elde etmeye başladığı görülür. Bu dönüşümün Batı'daki kadar hızlı ve etkili olmasa da Türkiye'deki sosyoloji disiplini üzerinde de etkilerinin görüldüğünden söz edebiliriz. Makalenin bu bölümünde söz konusu etkileri genel hatlarıyla ele alacağız. 1990'lardan günümüze kadar Türkiye'de ekonomi sosyolojisi alanında yapılan araştırmaları dört kategori altında toplamak mümkündür. Bunlar, (a) Türkiye'deki kurumların kapitalist sermaye birikimi sürecindeki belirleyici rolünü açığa çıkarmak üzere "devlet-iş dünyası" ilişkilerini, neoliberal reform süreçlerini sorunsallaştıran *devlet-merkezli* eleştirel kurumsalcı yaklaşım, (b) Türkiye'de 1990'lardan sonra etkinliğini artıran ve ekonomik büyümedeki etkisi giderek fazlalaşan Anadolu sermayesinin şekillenmesi sürecinde dinsel ve ahlaki öğeleri sorunsallaştıran *kültür-merkezli* "Weberci" yaklaşım, (c) Hem eleştirel kurumsalcı yaklaşımı hem de Weberci yaklaşımı, kapitalist sermaye birikimi sürecindeki sömürü ve tahakküm ilişkilerini göz ardı etmemekle eleştiren ve/veya kapitalizmin bütüncül eleştirisini öngören *sermaye-merkezli* radikal/eleştirel yaklaşımlar, (d) Ekonomi sosyolojisi evreni içinde gelişmekte olan yeni akımların yöntemsel ve kavramsal çerçevelerinden hareket ederek Türkiye üzerine ya da Türkiye'de ekonomik alan üzerine araştırmalar yapan *Yeni Ekonomi Sosyolojisi* yaklaşımı.

Türkiye’de Devlet - Burjuvazi İlişkisi ve Devlet-Merkezli Eleştirel Kurumsalcı Okul

Kurumsalcı Ekonomi Okulu da tıpkı Max Weber, Werner Sombart, Thorstein Veblen gibi isimlerin çalışmalarıyla ifadesini bulan *birinci* ya da *klasik* ekonomi sosyolojisi gibi 1930’lardan sonra büyük oranda gözden düşmüştür. Karl Polanyi’nin başta *Büyük Dönüşüm* (1944) olmak üzere çalışmalarının ise 1990’lardan sonra gelişim gösterecek eleştirel kurumsalcı okulun temel referanslarından birini oluşturduğu söylenebilir. Polanyi çalışmalarında insanların ekonomik faaliyette bulunurken çıkarıcı ve rasyonel tutumlar geliştirmesinin, neo-klasik teorinin ileri sürdüğü gibi insan türünün psikolojik eğilimlerinin doğal bir sonucu değil, piyasa mübadelesini çerçevlendiren özgül kurumsal şartların (üretim araçlarının özel mülkiyeti, ücretli emek, tüm üretken faktörlerin metalaşması vb.) varlığının bir sonucu olduğunu ileri sürer. Bir başka deyişle, Polanyi’ye göre piyasanın bir kurum olarak inşa olmadığı koşullarda piyasa mübadelesi de söz konusu olamaz. İşte Polanyi, *Büyük dönüşüm*’de Batı’daki erken kapitalistleşmiş ülkelerde belirli bir kurumsal çerçeve (piyasa toplumuna ait kurumsal çerçeve) üzerinde gelişen 19. yüzyıl medeniyetinin 1929 Krizi ile birlikte yıkılma nedenlerini analiz etmiştir. Bu analize dayanarak, piyasaların kendi kendini düzenleyeceği varsayımı üzerine kurumları inşa olmuş bir kapitalist ekonomi modelinin 1929 krizinin esas sebebi olduğunu tespit eder. Bunun yerine piyasaların toplumsal kurallar ve normlar içine yerleşik (*embedded*) olduğu, piyasa toplumu olmayan ama toplumsal olana tabi piyasalara sahip olan bir kapitalist ekonomi modeli önerir. Polanyi’nin bu yaklaşımının tekrar gündeme gelmesi için ise 1990’ları beklemek gerekecektir. Bu yıllarda önce Yeni Kurumsalcı İktisat Okulu ön plana çıkmaya başlayacak, Polanyi’ye ise aynı zamanda Yeni Kurumsalcı İktisat Okulu’nu da eleştirmek üzere tezlerini geliştiren *Eleştirel Kurumsalcılar* sahip çıkacaktır.

Yeni Kurumsalcılık, neo-klasik teorinin öncüllerinden hareket eder. Yani ekonomik karar alma mekanizmalarının merkezinde çıkarıcı ve hesapçı *homoekonomikus* vardır. Yalnız, neo-klasik okuldan farklı olarak, Ronald Coase tarafından 1960’ların başında geliştirilen işlem maliyeti teorisini referans alırlar. Bir başka deyişle, işlem maliyetini düşüren ya da artıran unsur olarak kurumları ekonomik performans analizine dâhil ederler.

Eleştirel Kurumsalcıların ise, genel olarak kurumların rolüne –ve bir kurum olan piyasanın– inşa olmasında devletin işlevine ve siyasal aktörlerin rolüne çubuk bükükleri görülür. Theda Skocpol’un (1985) “devletin özerkliği” ve “devlet kapasitesi” kavramları *Eleştirel Kurumsalcılar* tarafından benimsenir.

Bu kavrayış ışığında Türkiye’de yapılmış en temel araştırma hiç kuşku yok ki, Ayşe Buğra’nın *Devlet ve işadamları* başlıklı çalışmasıdır (1994; 1995). Buğra araştırmasının dayandığı analitik çerçevenin hem neo-klasik ekonomi

teorisinden, hem de Marksist teoriden ayrıştığını vurgulamaktadır. Yani şahsi (sınıfsal) çıkarı bağımsız değişken olarak değerlendiren ve tarihsel/toplumsal bağlam farklılıklarını analiz düzeyinde ihmal eden bu iki teori, Buğra’ya göre aynı zamanda devlet-sivil toplum ve devlet-piyasa arasında bir dikotomi olduğunu varsayarak da hata yapmaktadır. İlki devleti piyasaya olan karşıtlığı ve olumsuz etkileri üzerinden incelerken, diğeri ise devleti kapitalist sınıfın basit bir aracı olarak görmekte ve gerçek hayattaki işlevini önemsizleştirmektedir. Oysa tarihsel olarak güçlü devlet-bağımlı burjuvazi ilişkisinin şekillenmiş olduğu birçok Uzak Asya ülkesinde, tıpkı Türkiye’de olduğu gibi, girişimcilik faaliyetinin tek motivasyon kaynağı “şahsi çıkar” olmamaktadır. Devlete bağımlı olarak gelişmiş, dolayısıyla kendisini devlete borçlu hisseden girişimcilerin, çoğu kez faaliyetlerini devletin etkisi altında planlamakta ve uygulamakta oldukları görülmektedir. Buğra bu durumu, geç sanayileşmiş ülkelerde, gelişmiş ülkelere farklı olarak sanayileşme ile ulus-devlet inşası süreçlerinin eşzamanlı yaşanmamasından ötürü, devlet bürokrasisinin ve adalet kurumunun görece özerk bir konuma erişmiş olmasıyla açıklar. Bu durum, kurumsal mirası farklı olan kimi Uzak Asya ülkelerinde pozitif girişimciliğin artmasına yol açarken, Türkiye’de rant kollama ya da spekülasyon temelli davranışların ağır basmasını beraberinde getirmiştir. İthal ikameci dönemde iyice kurumsallaşan rant kollama temelli girişimcilik tarzı, 1980 sonrasında neoliberalleşme sürecine de miras kalmış ve bu sürecin gelişimini belirlemiştir.

Ayşe Buğra’nın yanı sıra; Ziya Öniş’in, Metin Ercan’ın ve İzak Atiyas’ın çalışmaları da aynı sorunsal içinde değerlendirilebilir. Örneğin neoliberalleşme sürecinde izlenen reform programının en temel ayaklarından olan özelleştirmeler bahsinde 2000’e dek çok yavaş adım atılabilirken 2001 krizi sonrasında bir hızlanmanın yaşanmasını soruşturan adı geçen sosyal bilimciler, bu durumun ortaya çıkmasında 2000 sonrasında yaşanan kurumsal dönüşümün etkilerine işaret ederler. Örneğin Ercan ve Öniş, özelleştirme programının uygulanması konusunda 2000’lere gelene kadar ağır aksak ilerleyen Türkiye’nin yavaşlığının arka planında, yerleşik kurumların zaaflarının bulunduğuna işaret ederler. Kurumların etkili olamayışında ise politik istikrarsızlığın yanı sıra, parçalı politik sistem nedeniyle şiddetlenmiş olan devlet içi ve bürokrasi içi çatışmalar büyük rol oynar (Ercan ve Öniş, 2001). Ziya Öniş daha sonraki bir tarihte kaleme aldığı makalesinde ise 2000’lerden sonra özelleştirmelerin hızlanmasını 2001 Ekonomik Krizi’nin kurumsal dönüşüme direnen devlet içindeki özelleştirme karşıtı koalisyonun gücünü azaltmış olması, özelleştirmelere girebilecek güce erişen “milli” sermaye gruplarının ortaya çıkmasının, devlet ve bürokrasi içinde de “milli sermaye”ye satılmak kaydıyla özelleştirmeye rıza gösterme stratejisini doğurması, uluslararası bilgi ve deneyim aktarımının etkisi gibi “ekonomi dışı” etkenlerle açıklayacaktır (Öniş, 2011). İzak

Atiyas da, Türkiye’de özelleştirmelerin 2000’lerden sonra gerçekleştirilebilmiş olmasının nedenlerini soruşturur. Temel sorusu, bu süreçte kurallar/mevzuatlar ile yürütme erkinin takdir yetkisi arasındaki dengenin değişip değişmediği, değiştiyse bu durumun özelleştirmeler üzerinde ne gibi bir etkisi olduğudur (Atiyas, 2012). *Yeni Kurumsalcılar* tarafından ileri sürülen bir sorunsaldan hareket eden Atiyas’ın vardığı sonuç, Öniş’in çalışmasının sonuçlarıyla kısmen paralellik gösterir. Ekonomi politikalarının merkezi olarak tek elden belirlendiği 2001 krizine kadar hükümetler geniş bir takdir yetkisine sahiptir. Ne var ki bu dönemde neoliberal reformlarda ve özelleştirmelerde mesafe kat edilemediği görülür. Oysa 2001 ekonomik krizini izleyen dönemde, biraz da mecburiyetten yapılan reformlar, hükümetlerin takdir yetkisini kısıtlamış ve mevzuat temelli bir yönetim anlayışına doğru mesafe alınmıştır. AKP hükümetleri de bu yeni kurumsal çerçeveye sıkı sıkıya sarılmıştır. Her ne kadar yüksek gayri safi milli hasılaya sahip ülkelerdeki gibi bir “düzenleyici devlet” olmak noktasının gerisinde olursa ve formel düzeyde yapılan reformların her alanda ve her sektörde fiiliyatta da birebir yansımaları bulduğunu söylemek mümkün değilse de, yine de, bu adımlara göre neoliberal dönüşümde yol alınabilmesini mümkün kılmıştır.

Hem eleştirel hem de ana akım kurumsalcı okula en sık yöneltilen eleştirinin; devleti ve politika alanını olduğundan fazla özerk konumlandırırken toplumsal yapıda ifadesini bulan tahakküm ilişkilerinin (Bkz. Portes, 2006) – ya da Emrah Göker’in altını çizdiği gibi (2006) sınıf mücadelelerinin– ekonomik alan üzerindeki etkisini ihmal etmesi olduğunu söyleyebiliriz. Daha çok sosyolojiye yaklaşan iktisatçılar tarafından izlenen eleştirel kurumsalcı okulun Türkiye’de ekonomi sosyolojisi alanında kayda değer bir damarı temsil ettiğini belirterek, bir diğer damarı kısaca ele almaya geçebiliriz.

İslami İş Ahlakı ve Kültür-Merkezli Weberci Yaklaşım

“Weber Tezi” diye de adlandırılan Protestan İş Etiği ile kapitalist gelişme arasında bir ‘seçmeci yakınlık’ olduğunu öne süren tezin, özellikle ülkeler arası ekonomik büyüme hızları arasındaki farkların dikkat çekici boyutlara ulaştığı dönemlerde gündeme geldiğini söylemek yanlış olmaz. Bu bağlamda üç tarihsel dönemin öne çıktığı görülmektedir. İlki Max Weber’in söz konusu tezini geliştirdiği 20. yüzyılın başına denk düşer. Alman sosyoloğu bu soruşturmayı yapmaya iten realite, hiç kuşku yok ki Protestan nüfusun ağırlıklı olduğu ülkelerin özellikle İngiltere, ABD ve Hollanda gibi ülkelerin kapitalist sermaye birikimi sürecine çok daha hızlı ve çatışmasız bir biçimde dâhil olmaları ile Protestan nüfusun çoğunlukta olmadığı Almanya’nın da içinde yer aldığı Avrupa ülkelerinde kapitalistlere ve sermaye biriktirme olgusuna direniş gösterilmesi arasındaki çelişkiydi. Bu çelişkili durumu soruştururken bir ülkedeki

mevcut kültürel örüntülerin ekonomik etkinlik üzerinde önemli rol oynadığı kavrayışına ulaştı. Gerçek yaşamda piyasaların hem formel düzenlemeler hem de piyasayı meydana getiren topluluğun –piyasa cemaatinin– üzerinde mutabık olduğu bir dizi etik değer sayesinde var olabildiğini saptadı. 1930'lardan sonra öne çıkan devletçiliğin/planlamacılığın piyasalara olan inancı zayıflatmasının sonuçlarından birisi de Weber Tezi'nin bir süreliğine –en azından 1960'ların başına kadar– gözden düşmesi oldu.

Weber Tezi'nin ikinci kez savaş sonrasında ülkeler arasında kalkınma hızı bakımından bir eşitsizliğin ortaya çıkmaya başlaması ile gündeme geldiği görülmektedir. Bu dönemde Protestan etiğinin sekülerleştiğine, seküler bir İş Etiğine dönüştüğüne tanıklık edilir. Özellikle David McClelland'ın (1961) *Başarı Gereksinimi Teorisi* ışığında yeniden gözden geçirilen Weber Tezi'nin yeni versiyonu, Batı'da ekonomik kalkınma bakımından daha hızlı yol alınmasını, buralarda toplumun üyelerine yüksek öz değer ve bireysellik aşıl原因an kültüre vurgu yaparak açıklamaktadır. Zira McClelland'a göre bu kültür, bireysel başarı gereksinimi tetiklemede ve bu da çalışmayı/işi hayatın merkezine koyan bir etiğin şekillenmesini mümkün kılmaktadır. Aynı yaklaşım, az gelişmiş ülkelerin geri kalmışlığını ise buralarda insanlar arasında bağımlılık temelli kültürün hâkim olması ve nihayetinde başarı gereksinimi temelli bir motivasyonun oluşmamasıyla açıklar. Böylece bir yandan sekülerleşen Weber Tezi diğer yandan da bireyselleşmiştir.

Weber Tezi'nin üçüncü ve son kez gündeme gelmesi ise neoliberalleşme süreciyle birlikte söz konusu olur. Özellikle 1980'lerin sonlarına doğru Weber Tezi'nin yine yeniden dinsel bir arka plana kavuştuğundan bahsedebilmek mümkündür. Bu noktada öncelikle Geert Hofstede'nin ulusal kültürün ekonomik kalkınma ile ilişkisini ölçmek üzere geliştirdiği *Kültürel Boyutlar* yaklaşımı önemlidir (Hofstede, 1980). Hofstede'nin kendi modeline 1900'lara gelirken dâhil ettiği *Uzun Vade / Kısa Vade Yönelimi Karşıtlığı* boyutu, esasen Michael Harris Bond tarafından geliştirilmiş olan *Konfüçyüsçü Çalışma Dinamizmi* kavramına dayanır (Hofstede ve Bond, 1988). Konfüçyüsçülüğün yaygın inanın olduğu toplumlarda, başarının uzun vadede geleceğine dair kavrayışın ve çalışanların çalıştıkları işyerine sadakatle bağlı olma tutumunun gözlemlenmesinden hareketle geliştirilen bu kavram, aynı zamanda 1980'lerden sonra ekonomik bakımdan çok hızlı kalkınan Uzak Asya ülkeleri üzerine yürütülen araştırmaların önemli bir kısmının temel sorunsallarından birinin doğmasına yol açar (Franke, Hofstede ve Bond, 1991; Granato, Inglehart ve Leblang, 1996; Lam, 2003; Cheung ve Chan, 2005).

Konfüçyüsçü kültürün kapitalist kalkınma ile ilişkisinin tartışılmaya başlandığı 1980'lerde, İslami iş etiği tartışmalarının da ortaya çıktığına tanıklık edilir. Bu konuda özellikle Indiana Üniversitesi İşletme Fakültesi'nden Abbas

Ali'nin çalışmaları ön açıcı olmuştur (A. J. Ali, Al-Aali ve Al-Owaihian, 2013; A. J. Ali ve Al-Kazemi, 2007; A. J. Ali ve Al-Owaihian, 2008; A. J. Ali, 1993; A. Ali, 1988). İslam ülkelerinde gelişen iş etiğini soruşturan Ali, dini ve seküler formlar altında Batı ülkelerinde ortaya çıkan Protestan iş etiğinden farklı olarak İslam dünyasında bireycilik temelli bir etiğin oluşmadığını gösterir. Bir başka deyişle, Ali'nin bulgularına göre İslami iş etiğinde toplumsal motivasyonlar ve bağlayıcılıklar, bireysel temelli motivasyonlara ağır basar. Aynı nedenle kavram Türkçeleştirilirken de İslami iş etiği demek yerine genellikle bağlayıcı yönü daha güçlü olan İslami iş ahlakı terimi kullanılmaktadır (Örn. Eğri ve Sunar, 2010).

Aslında İslamcı politik ve ekonomik elitlerin özellikle 1980'lerden sonra Müslüman nüfusun çoğunluk olduğu ülkelerde toplumsal düzeyde güçlerini artırmasıyla birlikte bir yandan İslami İktisat teorisi önem kazanmış ve diğer yandan da İslami iş etiği ile kapitalizm arasında seçmeci bir yakınlığın olduğunu öne süren araştırmaların sayısında gözle görülür bir artış yaşanmıştır.

Hacettepe Üniversitesi İşletme Bölümü'nden Mahmut Arslan'ın çalışmaları bu çerçevede önem taşımaktadır. Arslan, Protestan Etiği Ölçeği'ni (The Protestant Ethic Scale) Türkiye'den, İngiltere'den ve İrlanda'dan yöneticilere uygulamış ve elde ettiği sonuçları karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir (Arslan, 2000, 2001). Araştırmanın işaret ettiği sonuç, Türkiye'deki büyük ihtimalle Müslüman olan yöneticilerin PİE (Protestan İş Etiği) skorları, Protestan kültürüne mensup İngiliz yöneticilerden daha yüksektir. Benzer bir biçimde Katolik İrlandalı yöneticilerin test sonuçları da İngiltere'deki Protestan müadillerinden yüksek çıkmıştır. Arslan, bu sonuçları iki etmen üzerinde durarak açıklar. Bu etmenlerden ilki demografik diğeri kültürelidir. PİE'nin ortaya çıkışında demografik etmenlerin önemli olduğu tezi, Adrien Furnham vd'nin (Furnham et al., 1993) 13 ülkede yürüttükleri saha araştırmasının sonuçları ışığında ortaya koyulmuştur. Furnham vd.nin, erken kapitalistleşmiş gelişmiş ülkelerdeki yöneticilerin PİE skorlarının, geç kapitalistleşmiş Üçüncü Dünya ülkelerinde yöneticilerin elde ettikleri skorlara göre daha düşük kaldığı bulgusu, Arslan'ın araştırmasında da teyit edilmiştir. Daha açık bir ifadeyle, kapitalistleşme sürecine görece geç dâhil olmuş ancak 1980'lerden sonra hızla kapitalistleşmekte olan ülkelerde, McClelland'ın 1960'ların başlarında tespit etmiş olduğunun aksine, başarı gereksinimi daha güçlü bir biçimde ortaya çıkmakta ve bu da söz konusu ülkelerde bir tür Protestan iş etiğinin gelişimini beraberinde getirmektedir. Ancak Arslan'ın esas üzerinde durduğu kültürel etmenlerdir. Bu çerçevede Sabri Ülgener'in tasavvufi tip teorisine gönderme yapar. Buna göre Cumhuriyet sonrasında yapılan reformlar bir yandan Osmanlı despotizmini ortadan kaldırmış, diğer yandan da bu süreçte güç kaybı yaşayan İslami cemaatler, seküler kesimle rekabet edebilmek için kendi içlerinde bir

dönüşüm yaşamışlardır. Böylece Ülgener’in “Melami Tarz” olarak adlandırdığı, modernleşme sürecine adaptasyonu mümkün kılan dünyevi çilekeşlik tarzı Türkiye’deki İslami topluluklar içinde hâkim hale gelmeye başlamıştır. Arslan Türkiye’de Protestan tipte bir iş etiğinin ortaya çıkmasında daha çok bu dinamiğin rolüne vurgu yapar.

Veysel Bozkurt vd.’nin (Bozkurt, Bayram, Furnham ve Dawes, 2010) Kırgızistanlı, Türkiyeli ve Avustralyalı öğrenciler nezdinde yürüttükleri saha araştırması, kültürel etmenlerden daha çok demografik değişkenlerin üzerinde durması nedeniyle bu bahiste anılmayı hak etmektedir. Bu araştırma, PİE skorunun Kırgızistanlı ve Türkiyeli öğrencilerde, Avustralyalılara oranla daha yüksek olduğunu göstermiş ve bu sonucu hem ülkeler arasındaki ekonomik bakımdan gelişmişlik düzeyi farklılaşmasıyla hem de öğrenciler arasındaki gelir düzeyi farklılıklarıyla ilişkilendirerek açıklamıştır. Düşük gelir grubuna mensup ailelerden gelen öğrencilerin Protestan iş etiği skorları yüksek çıkarırken, daha yüksek gelir grubundan gelen öğrencilerde hedonist yönelimlerin ağır basması olgusuna bu çerçevede açıklama getirilmiştir.

Ancak Protestan iş etiğini soruştururken demografik değişkenlerden çok İslami kültürün dönüşümünü araştırmanın merkezine koyma tutumu, Türkiyeli sosyal bilimciler tarafından daha çok benimsenmiştir. Örneğin ESI (European Stability Initiative) tarafından 2005’te tamamlanarak yayınlanan araştırma “İslami Kalvinizm” kavramını formüle etmiş ve Kayseri örneğinden hareketle, Anadolu Kaplanları olarak bilinen şirketlerin yükselişinin arka planında İslami ahlak ile uyumlu bir iş etiğinin bulunduğuna işaret etmiştir (European Stability Initiative, 2005). Şennur Özdemir’in 2006 yılında yayımladığı *MÜSİAD-Anadolu Sermayesinin Dönüşümü* başlıklı çalışması da aynı sorunsal üzerinden hareketle, İslami çalışma etiğinin dönüşümüne odaklanmakta ve bu dönüşümün kapitalizmin aşağıdan gelişim dinamiklerini harekete geçirici etkisine işaret etmektedir.

Burada adını anmadığımız çok sayıda araştırmayı da içeren bu eksen, 2000’lerden sonra İslamcı ekonomik ve siyasi elitlerin Türkiye’de etkinliklerini artırmalarıyla birlikte, Sabri Ülgener’le başlayan ama 1960’lardan sonra önemini kaybeden Weberci ekonomi sosyolojisi perspektifinin yeniden canlandığını göstermektedir.

Ekonomiye Tabakküm İlişkileri ve Sınıf Mücadeleleri Perspektifinden Bakmak: Sermaye-Merkezli Yaklaşım

1990’larda bir yandan ana akım ve eleştirel kurumsalcı okulların, diğer yandan da Weberci perspektifin ekonomi sosyolojisi alanında etkinliğini artırdığından bahsettik. Her iki perspektifin de ekonomik analize kurumları, normları, değerleri, kültürel ve sembolik düzenekleri dâhil etmeyi önermek

noktasında uzlaştıkları söylenebilir. Ancak yine her ikisi de, tahakküm ilişkilerinin ve sınıf mücadelelerinin ekonomik süreçler ve olgular üzerindeki etkilerini ya yok saymaktadır ya da ikinci plana atmaktadır. Oysa kurumsal değişimin de kültürel planda yaşanan dönüşümlerin de toplumsal yapıda meydana gelen iktidar kavgalarından ve sınıf mücadelelerinden bağımsız yaşanabilmesi mümkün değildir. Bu bahiste Alejandro Portes'in *Yeni Kurumsalcılar*'a kalınma sorunsalı çerçevesinde getirmiş olduğu eleştiri dikkate değerdir. Portes, kalkınma ekonomisi alanında Batı'da, özellikle de ABD'de, şekillenmiş olan kurumları daha az gelişmiş ülkelere nakletme girişimlerinin çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmasının nedeninin, söz konusu ülkelerde eski kurumların yaslandığı değerler sisteminin, verili statü hiyerarşilerinin tasfiyesinden fayda sağlayacak dezavantajlı ve değişim isteyen toplumsal grupların bulunmayışıyla ya da bu namzet toplumsal gruplar tarafından sahiplenilmemiş olmasıyla açıklar (Portes, 2006). Bu haliyle, çoğunlukla toplumsal yapıyı ve sınıfsal ilişkileri göz ardı eden "her şey kurumsaldır" cı perspektifin toplumsal gerçekliğin bütünsel bir kavrayışından yoksun olduğunu ileri sürer.

Tahakküm ilişkilerini ekonomik olgu analizinin kalbine yerleştiren bir diğer sosyolog ise kuşkusuz Pierre Bourdieu'dür. Bourdieu, *Ekonominin Toplumsal Yapıları*'nda (2000) Fransadaki müstakil konut piyasasının gelişimini incelediği araştırma sonuçlarına da dayanarak, piyasayı, içinde farklı kaynaklara (farklı sermaye bileşimlerine) sahip faillerin mübadeleye girdikleri bir alan –ekonomik alan– olarak tanımlar. Ayrıca, neoklasik iktisatçılar tarafından rasyonel bireylerin kâr maksimizasyonu arayışlarının kendiliğinden ifadesi olarak resmedilen mübadele ilişkisinin ve genel olarak piyasa ilişkisinin temelinde de bir tahakküm ilişkisi düzeneği bulunduğu işaret eder. Yani Bourdieu'ye göre faillerin toplumsal yapı içinde sermaye sahipliği bakımından eşit olmamalarından kaynaklanan tahakküm ilişkileri piyasalarda da ifadesini bulur. Öyle ki, iddia edildiğinin aksine, arz ve talep kendiliğinden bir biçimde oluşmaz. Devlet geliştirdiği kredi politikaları vb. üzerinden bizzat arzın oluşumuna katılırken, talebin oluşumu da, reklam kampanyaları vb. üzerinden belirli metalara yönelik olarak sembolik düzeyde bir ilginin kışkırtılmasının sonucunda şekillenir. Dolayısıyla Bourdieu'ye göre, piyasanın, eşit bireylerin mallarını ve hizmetlerini mübadele etmek üzere geliştirdikleri doğal bir ilişki formu olduğuna dair ileri sürülen neo-klasik inanış bir illüzyondan ibarettir. Konut piyasası araştırması sonuçları, piyasanın, verili toplumsal yapının dayandığı tahakküm ilişkilerinin yerinden üretimine hizmet eden bir alan olduğunu gözler önüne sermektedir.

Bu bahiste Türkiye'deki çalışmalara geçmeden önce son olarak Marksist perspektife de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Aynı zamanda liberal teorinin bir eleştirisi olarak doğan Marksizm –ya da Marksizmin bilim aya-

ği– ‘ekonomi eşittir piyasa’ varsayımını hedef tahtasına oturtmuş olmasıyla ayırt edilebilir. Marksist tez, ekonomik olguların anlaşılabilmesi için üretimin toplumsal ilişkilerinin ve kaynağını bu düzlemde alan çelişkilerin –sınıf mücadelelerinin– analize dâhil edilmesi gerektiğini savunur. Bu haliyle Marksist tahayyül, toplumsaldan bağışık biçimde var olabilen bir ekonomiyi düşünmeye izin vermez. Ancak aynı zamanda politik –daha doğru bir ifadeyle devrimci politik– bir hareket de olan Marksizm, belki de bu niteliğinin sonucunda, bir süre sonra ekonomik olgunun kapitalizm içinde aldığı yeni toplumsal biçimlere ve en genel anlamıyla kapitalizmin toplumsal dönüşümlerine açıklama getirmek konusunda çok da meyilli olmamıştır. Marksist iktisatçılar genellikle ilgilerini kapitalizmin yapısal ve konjonktürel krizlerine yöneltirken, Marksist sosyologlar ve siyaset bilimciler ise daha çok sınıf mücadelelerinin ve sınıfsal çelişkilerin toplumsal ve siyasal dışavurumları üzerine odaklanmışlardır. Ne var ki, sınıf mücadelelerinin yeniden bölüşüm kavgası olarak ifadesini bulan geleneksel formlarının önemini kaybetmesi, Marksist sosyal bilimcilerin etkinliklerinde de kısmi bir gerilemeye yol açmıştır. Yeniden bir canlanma için 1990’ların son yıllarında IMF, Dünya Bankası, vb. uluslararası kapitalist kuruluşları hedef tahtasına oturtan küreselleşme karşıtı hareketin doğuşunu ve kimi Latin Amerika ülkelerinde açığa çıktığı anti-sistemik eğilimleri beklemek gerekmiştir. Bu tarihten sonra, kimi Marksist sosyal bilimcilerin *neoliberalizm* teması etrafında daha çok kapitalizm sosyolojisi olarak nitelenebilecek kimi çalışmalara imza attıkları söylenebilir.

Türkiye’de toplumsal yapının dayandığı tahakküm ilişkilerini ekonomik olgunun analizinde devreye sokmaya davet eden eleştirel araştırmalar, (a) kurumsalcı perspektifin eleştirisi ve (b) Weber tezinin eleştirisi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu araştırmalarda ağırlıklı olarak iktidar ilişkileri ile sembolik/kültürel düzenekler arasındaki eklemlenme ilişkileri, devlet aygıtı ile sınıfsal yapı arasındaki ilişkiler, toplumsal tahakküm ilişkileri ile ekonomik alan arasındaki geçişkenlikler konu edilmiştir.

Kurumsalcı Perspektifin Eleştirisi

Kurumsalcı perspektifin eleştirisini yapan isimlerden biri yaklaşımını Marksist kavramsal çerçeveden hareketle geliştiren Fuat Ercan’dır. 1998’de *Toplumlar ve ekonomiler* başlıklı kitabını yayımlayan Ercan, burada ekonomik olguların toplumsal yapıyı da analize dâhil ederek nasıl incelenebileceğine dair kavrayışlarını belirginleştirir. Roy Bhaskar’ın başlattığı *Eleştirel Gerçekçilik* okulunu izleyen Ercan, sosyal bilimin, tek başına insan etkinliğini ya da toplumun insanlara dayattığı şartları değil, “tarihsel bir andaki insanlar arası ilişkiler bütünü” (Ercan, 2001, s. 31) incelemesi gerektiğini savunur. Kitabın devamında, insan ile doğa ve insan ile insan arasında ilişkileri tarihsel gelişimi

içinde ele alan Ercan, kapitalist toplumsal ilişkileri –ve dolayısıyla kapitalist toplumsal yapıyı– belirginleştirmeye çalışır. Ercan, ileri sürdüğü yöntemsel çerçeveyi, “Sermayeyi haritalandırmaya yönelik kavramsal düzenekler” başlıklı makalesinde (2008) Türkiye’de kapitalist sınıf içinde gelişen fraksiyonları ayırt etmeye dönük yürüttüğü bir araştırmayla somutlamaya girişmiştir.

Burada, eleştirel kurumsalcı okul mensuplarına ve özellikle de Ayşe Buğra’nın *Devlet ve işadamları* araştırmasına, kapitalistleri kapitalist toplumsal ilişkiler bütününe içine yerleştirmedeği gerekçesiyle eleştiri yönelir. Zira Ercan’a göre Buğra, “girişimcileri”, kapitalist toplumsal ilişkilerden bağımsız bir varoluşa sahip “güçlü devlet” ile karşıtlık içinde bir türlü sınıf olamayan tekil bireyler toplamı olarak incelemektedir. Oysa Ercan’a göre ilişkisel bir çerçevede meseleye bakmak, sınıfları, sermayedar ve işçinin varoluş koşullarını hazırlayan sermaye birikim mekanizmasını ve bu mekanizmanın toplumsal olan her alana sızarak zaman içinde bu alanları da kapitalist sisteme içerme düzeneklerini inceleme nesnesi yapmayı gerektirmektedir. Bu noktada, Ercan sembolik/kültürel dinamikleri de söz konusu düzenekler çerçevesinde sorunsallaştırmaktadır. Özellikle Anadolu sermayesinin gelişimini açıklamaya çalışan Ercan bu çerçevede “sermaye fraksiyonu” kavramına başvurur. Ercan’ın sermaye fraksiyonunun oluşumu sürecinin, kendisinin de takipçisi olduğu Bhaskarıcı kavrayışa referansla biraz da basitleştirmek pahasına şöyle izah edebiliriz: 1980’den sonra Türkiye’nin sermaye birikim rejiminin değişmesiyle birlikte, sermayenin Anadolu *mekânına saçılması* ve yeni sermayedarların ortaya çıkışı meydana gelir. Bu “dönüşümsel toplumsal etkinlik”in ilk evresini yani sermayenin *toplumsallaşma* dinamiğini oluşturur. Daha sonraki evrede ise “*yeniden üretim ve dönüştürme*” ilişkisi başlayacaktır. Yani sermaye birikimi sürecine geç dâhil olan Anadolu sermayedarlar, hem sınıf mücadelesinde etkinliklerini artırmak, hem de hâkim sermaye fraksiyonu karşısında konumlarını güçlendirebilmek üzere örgütlenirler. Örgütlendikten sonra artık kendi için sınıfa dönüşen ve özgül bir sermaye fraksiyonu oluşturan Anadolu sermayedarlar, gereksinim duydukları kültürel/sembolik düzeneği ise İslamcı-Muhafazakâr söylemde bulurlar.

Eleştirel kurumsalcı perspektife bir diğer eleştiri de Emrah Göker tarafından yöneltilmiştir. Göker, “Sınıf mücadelesi neyi açıklar?: Türkiye’de kalkınma sürecinde devlet-kapitalist çekişmesi, 1958-1967” başlıklı makalesinde ‘kapitalizm altında, gelişmekte olan bir ülkede, büyümeyi ve refahı hedefleyen ekonomik faaliyetlerin örgütlenmesindeki başarılı, başarısız veya karışık sonuçlar’ı açıklamak üzere eleştirel kurumsalcı yaklaşımla bir tartışma yürütür. Şerif Mardin’den Metin Heper’e, Çağlar Keyder’den Ahmet İnsel’e ve Ayşe Buğra’ya kadar Türkiye’de önemli bir sosyal bilimci damarının devlet-merkezli bir perspektifi benimsediğine işaret eden Göker, öncelikle bu bakış açısının

kapitalist ilişkileri göz ardı ettiğine dikkat çeker. Devlet-merkezci eleştirel kurumsalcılarca temel açıklayıcı olarak başvuru olan “devlet kapasitesi” olgusunun bizzat kendisinin kapitalizm ve sınıf mücadeleleri tarafından sınırlandırıldığını ileri sürer. Türkiye’de 1960 darbesi öncesindeki sınıf oluşumu dinamiklerine dikkatini yönelten Göker, İthal İkameci Sanayileşmeye (İİS) dayalı sermaye birikim rejimi çerçevesinde İİS Koalisyonu (İç piyasaya üretim yapan sermaye grupları, ithalatçılar, Sanayi Bakanlığı ile Ticaret Bakanlığı bürokratlarından oluşan koalisyonun) çıkarları ile ağırlıklı tarımsal üreticilerden, ihracatçılardan ve Dış İşleri Bakanlığı’na bağlı kimi bürokratlarından oluşan ihracatçı çıkarlarının arasındaki çelişkiye işaret eder. 1960 Darbesinin, Menderes’in ihracatçı çıkarlarını gözetmesi olgusundan bağımsız ele alınamayacağını ileri süren Emrah Göker, darbe sonrasında TSK’nın/Milli Birlik Komitesi’nin izlediği kurumsal inşaat süreçlerinin de İİS Koalisyonu ile çatışmalardan ayrı değerlendirilemeyeceğini gösterir. Böylece, “devlet kapasitesi” soruşturmasının önemini yadsımsızın “birikim rejimi” analiziyle işe başlamayı önerir. Böylece sınıf çıkarlarını ve bu çıkarlar etrafında oluşan ittifakları ve çatışmaları çözümledikten sonra, “devlet kapasitesi” soruşturmasını kapitalist ilişkiler içine oturtmak mümkün olabilecektir.

Kurumsalcı perspektifin eleştirisi çerçevesinde Fuat Ercan’ın ve Emrah Göker’in çalışmalarını ele aldıktan sonra, Weber tezinin eleştirisinin kimi örneklerini de kısaca gözden geçirebiliriz.

Weber Tezi’nin Eleştirisi

Türkiye’de 2002-2007 arasında tanıklık edilen ekonomik büyümeyi, Anadolu sermayesinin gelişimi ve mütedeyyin sermayedarların yaydıkları İslami iş ahlakı üzerinden açıklayan yaklaşıma yönelik eleştiriler, ağırlıklı Marksist eğilimli sosyal bilimciler tarafından geliştirilmiştir.

Bu çerçevede, ilk olarak Ali Ekber Doğan’ın “Siyasal Yansımalarıyla İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci” (2006) başlıklı makalesi hatırlatılabilir. Doğan’a göre, Anadolu sermayesinin gelişimini, bir tür “aşağıdan kapitalizm” dinamiği olarak yorumlamak doğru değildir. Bilakis, bahsi geçen sermayedarlar, “ilk gelişme ivmelerini Özal döneminde uygulanan ihracatı teşvik, Arap sermayesinin katkısıyla oluşturulan İslami bankacılık sisteminin getirilmesi, vakıflar yasasıyla tarikatların/cemaatlerin ekonomik güçlerinin arttırılması gibi kimi politikalarla almışlardır” (2006, s. 53). Doğan, İslamcı sermayedarların hem sermaye birikimi sürecinde hem de emek sürecinde dini kültürel değerler ve ilişkileri kullandıklarını; böylece bir yanda da, ekonomik etkinliklerini karşılıklı güven ilişkisine oturttuklarını belirtir. Ne var ki, çalışmalarını esas olarak İslamcı Belediyecilik pratikleri üzerine yoğunlaştırmış olan Doğan’ın, kapsamlı bir saha araştırmasının sonuçlarına

dayanmaksızın kaleme almış olduğu bu makale, ne neoliberalleşme sürecine yataklık yapan kapitalist sermaye birikimi rejiminin özgülüklerini, ne neoliberalleşme sürecinin farklı evrelerini (budama ve yeniden açılım evrelerini), ne de Anadolu sermayesinin 1950'lere kadar uzanan geçmişini ve kesintili evrimini, dikkate almaktadır.

Kurtuluş Cengiz'in Kayseri-Hacılar örneği üzerinden Anadolu sermayesinin oluşumunu mercek altına alan çalışması (2013), Weberci tezi eleştiren en kapsamlı araştırma olarak öne çıkmaktadır. Kendisi de köken olarak Hacılarlı olan Cengiz, 2007-2009 yılları arasında Kayseri'nin yetiştirmiş olduğu sanayicilerin önemli bir kısmının çıktığı Hacılar'da yaklaşık altı ay kalarak yürütmüş olduğu saha araştırmasının bulgularından hareketle "Kalvinist İslam" argümanına karşı çıkmaktadır. Araştırmasında önce, Hacılar'ın tarihine ve coğrafi şartlarına dair bilgileri derleyen Kurtuluş Cengiz'e göre aslında kendi haline terkedilmiş bu dağ köyünde, köylüler arasında, hayatta kalabilmek için, gelir getirecek her türlü iş olanağını kollama üzerine kurulu bir kültür geliştirmiştir. 1930'lardan sonra devletin Kayseri'de sanayi yatırımları yapması üzerine Hacılarlılar buralara çalışmaya giderler. Zaman içinde bu fabrikalarda çalışırken dokumacılık öğrenen işçilerden bazılarının köylerine dönerek evlerine dokuma tezgâhları kurmalarıyla köyde ilk kez imalat başlar. Böylece Hacılar'da evlere kurulan tezgâhlarda dokunan kumaşlardan en yaygın olanı kaput bezidir. 1950'lerden itibaren köyde halıcılık dokumacılığın yerini alırken, Hacılarlı tüccarlar yerleştikleri Ankara'da yanlarına akrabalarını da getirerek işlerini büyütürler ve zamanla manifaturacılaşarak ciddi bir sermaye birikimi yaparlar.

1970'lerde Kayseri'de yerel sanayiye geliştirmek üzere izlenen politikalar ise Hacılar'da yetişmekte olan genç kuşağın, çoğu kez çocukların Kayseri'nin yeni sanayi tesislerine akın etmesini beraberinde getirir. Bir kesim de o dönemde çalışmaya Almanya'ya gider. Kurtuluş Cengiz, tüm bu süreci, bölge insanının çok çalışmaya, sermaye birikimi yapmaya ve ayakta kalabilmek için dayanışma içinde olmaya dönük eğilimlerinin coğrafi ve tarihsel şartların sonucunda şekillendiğine işaret etmek için aktarır. Dolayısıyla, Hacılarlılar arasında bir tür Protestan iş etiğinin ortaya çıkmasının dini bir motivasyonla ilişkisinin olmadığını ileri sürer Cengiz. Hacılar örneğinde din daha çok sanayicinin kutsal ile dünyevi olan arasındaki gerilimi azaltmak üzere devreye girmektedir. Yani Cengiz'e göre "[c]emaatler, zikir, ibadet ve sohbet gibi formlarla kutsal dünyevi olanın içine yerleştirme ve gerilimi yumuşatma fonksiyonunu üstleniyorlar" (2013, s. 387). Cengiz'in İslam ile kapitalizm arasındaki ilişkinin yumuşaması sürecinde Cihan Tuğal'ın (2009) perspektifini paylaştığı anlaşılmaktadır. Tuğal'a göre Türkiye'de radikal İslamcı hareketin güç ve iktidar istemi neoliberal kapitalizm tarafından soğurulmuş ve bu süreçte Milli Görüş-AKP çizgisinin

izlediği hegemonya stratejisinin ise tayin edici etkisi olmuştur. Sonuç olarak, Kurtuluş Cengiz’in Hacılar araştırmasından elde ettiği bulgulara dayanarak sunduğu analiz çerçevesi, Weber Tezinin yadsınması olarak okunabilir. Bu çerçeve daha çok, insanların varlıklarını belirleyen bilinçleri değil, tersine, insanların bilinçlerini belirleyen onların toplumsal varlığı olduğunu ileri süren Tarihsel Maddeci/Marksist argümanı desteklemektedir.

Yeni Ekonomi Sosyolojisi ya da Piyasa Sosyolojisi

Önceki bölümde ele almış olduğumuz Türkiye’de ön plana çıkan, sırasıyla devlet-merkezli, kültür-merkezli ve sermaye-merkezli üç araştırma programı da ortak biçimde *kapitalizmin ekonomi sosyolojisi* kapsamında değerlendirilebilir. Zira her biri farklı düzenekleri öne çıkartmak suretiyle kapitalizmin bir sistem olarak işleyişini soruşturmaktadır. Bu haliyle “eski” ekonomi sosyolojisiyle tematik bir süreklilik içinde oldukları söylenebilir.

1970’lerden sonra Mark Granovetter’in emek piyasasında iş bulma süreçleri üzerine yürüttüğü araştırmalarıyla ilk kez gün yüzüne çıkan ve daha sonra *Yeni Ekonomi Sosyolojisi* (YES) olarak adlandırılan yaklaşım ise öncelikle piyasalardaki alım satım eylemlerini daha sonra da bizzat piyasanın işleyişini sorunsallaştırmıştır. Daha doğru bir ifadeyle, YES hem neo-klasik iktisat okulunun *homoekonomikus* kavrayışına hem de piyasaların kendi kendini düzenlediği aksiyomuna, toplumsal olandan hareketle eleştirel bir çerçeve geliştirme çabası içinde olmuştur.

Dolayısıyla YES, devlet-merkezli ya da kültür-merkezli yaklaşımlar gibi ne var olmak ve işleyebilmek için kurumlara ya da kültüre muhtaç olan, ne de varoluşu kurumlar ya da kültür tarafından engellenen “zayıf piyasa” yaklaşımını benimser. Piyasa aktörlerinin her zaman toplumsal ilişki ağları içine *yerleşik (embedded)* olduklarını savunur. Devlet ile piyasayı ya da kültür ile piyasayı birbirine dışsal olgular olarak görmez. Bu noktada eski ekonomi sosyolojisinden ayrışır. Diğer yandan da piyasayı, insan doğasının ve insanlar arası ilişkilerinin doğal evriminin sonucu olarak kendiliğinden meydana gelen bir yapı olarak değil, toplumsal inşa sürecinin sonucunda oluşan –ahlaki ya da bilimsel– bir proje olarak incelemeyi önerir. Böylelikle, Alman tarihselci okulunun, Marksist yaklaşımın ve hatta Polanyi’nin 19. yüzyıl liberalizmini eleştirirken paylaştığı, toplumsal yaşamın adım adım piyasanın kurallarına tabi olduğu –ya da piyasanın giderek toplumsal olandan bağımsızlaştığı– savı⁵, YES tarafından piyasanın daima toplumsalın hâkimiyeti altında olduğu savıyla ikame edilmiş olur.

⁵ Polanyi’nin *yerleşiklik (embeddedness)* kavramının hem yönetsel ilke olarak ekonominin daima topluma yerleşik olduğu varsayımını ifade etmesinin, hem de bir teorik önerme olarak ekonominin toplum içindeki pozisyonundaki değişmeyi vurgulamasının yarattığı kavramsal ikilik için (bkz. Gemici, 2008).

Mark Granovetter'in piyasaların insanlar arası ilişki ağları içine yerleşik olduğu saptamasına ulaştığı çalışmasına daha önce değinmiştik. YES'in bir diğer önemli ismi Viviana Zelizer toplumun değerler ile ekonomik ilişkilerin nasıl iç içe geçtiğini, karşılıklı olarak birbirlerini nasıl dönüştürdüklerini inceleyen araştırmalara imza atarken (Zelizer, 1978, 1981, 1985, 1989, 1997, 2005), Neil Fligstein ise Bourdieu ile benzer bir çizgiden ilerleyerek, hem firmaların hem de piyasaların güç ilişkilerinin içine ne ölçüde yerleşik olduğunu ve piyasaların bizzat devlet ile güçlü firmalar tarafından inşa edildiğini Silikon Vadisi örneği üzerinden incelemiştir (Fligstein, 1996, 2001). Görüldüğü üzere YES'in ilk hareket noktası piyasaların toplumsal ilişki ağlarının içine veya ahlaki değerler sisteminin içine veya politik güç ilişkilerinin içine yerleşikliği meselesi olmuştur.

YES çerçevesi içinde ele alınabilecek yaklaşımlarda açığa çıkan ekonominin bir diğer yerleşiklik türü ise bilişsel yerleşiklik. Bilişsel yerleşiklik, ekonomik olgularla insanların bilinçlerindeki ekonomik olana dair tahayyüllerin ve kavrayışların arasındaki etkileşime işaret eder. Bu noktada insanların benimsedikleri 'ortak iyi'ye dair kavrayışları çerçevesinde *akla uygun* ve *meşru* olan ekonomik davranışla neoklasik teorinin varsaydığı kar maksimizasyonu arayışının koşulladığı aşkın rasyonel davranış soyutlaması arasındaki açının incelenmesi söz konusudur. Olivier Favereau, François Eymard-Duvernay, André Orléan ve Laurent Thévenot gibi isimlerce oluşturulmuş olan Konvansiyonlar Ekonomisi okulu tarafından geliştirilen bu yaklaşım, insanlar arasında mübadelenin, koordinasyonun ve kooperasyonun olabilmesini, aynı insanlar arasında yazılı ya da sözlü konvansiyonların bulunmasına bağlar. Öyle ki, ekonomik hesabın yapılabilmesi de bir mutabakat zeminini, ortak bir dile sahip olmayı gerektirir. Ancak konvansiyonlar ve bu konvansiyonlar etrafında oluşmuş eylem rejimleri çok sayıdadır ve hem eleştiriye hem de dönüştürülmeye açıktır. Bu okulun aksiyomları sosyoloji disiplinine Laurent Thévenot ile Pierre Bourdieu'nün eski "ortak"larından Luc Boltanski tarafından taşınmıştır. Özellikle Boltanski'nin Eve Chiapello ile kaleme almış oldukları *Kapitalizmin Yeni Ruhu* (Le nouvel esprit du capitalisme) (Boltanski ve Chiapello, 1999) bu bahiste önem taşır.

Boltanski ve Chiapello'nun çalışmalarında "kapitalizmin ruhu" kavramı, Max Weber'in çalışmasındakinden farklı bir içeriğe sahiptir. Fransız sosyal bilimciler kapitalizmin ruhu kavramını, "İnsanların kapitalizme bağlanışını haklı göstermeye çalışan ve bu bağlanışı çekici kılan ideoloji" (bkz. Özatalay, 2013) olarak tanımlarlar. "Kapitalizmin ruhu" kavramına dinamik bir içerik kazandıran Fransız sosyal bilimciler bu sayede kapitalizmin tek bir ruhundan değil tarihsel gelişim içinde farklılaşan, çeşitlenen kapitalist ruhlardan bahsediler. 19. yüzyılda küçük aile şirketi sahibi burjuvalar nezdinde vücut bulan kapitalizmin ilk ruhu, Protestan İş Etiği ile eşzamanlı gelişim gösterir. 1940-

70 arasında Keynesçi ekonomi politikaları uygulanırken ise büyük bürokratik şirketlerin mühendis yöneticilerinin argümanlarında kapitalizmin ikinci ruhu ayırt edilir. Kapitalizmin üçüncü ve “yeni” ruhu ise 1980 sonrası neoliberalizm evresinde, esnekliğin kural haline geldiği, teknoloji ve finans temelli ağ firmalarının önem kazandığı bir dönemde gözlemlenmektedir. Fransız sosyal bilimciler, bu üç farklı ruhun hâkim olduğu farklı dönemlerde insanların kapitalizme bağlanma gerekçelerinin, “ortak iyi”ye dair kavrayışlarının ve güvenlik algılarının farklılaşmış olduğunu gösterirler. Ancak değişen yalnızca kapitalizme bağlanma gerekçeleri değildir. Aynı zamanda kapitalizmi eleştirirken kendilerini dayandırdıkları bilişsel ve ahlaki çerçeveler de değişmiştir. Bu üç dönemde de piyasaların işleyişi, her durumda ve şartta hesapçı ve rasyonel davranan *homoeconomicus* sayesinde değil, kapitalizmin her bir ruhunun tekabül ettiği hâkim eylem rejimi ve bu eylem rejimin dayandığı ortak ahlaki ve bilişsel referans çerçevesi sayesinde mümkün olmuştur.

Cem Özatalay, 2011-2012 yıllarında, Boltanski ve Chiapello'nun kavramsal düzeneğinden hareketle, İstanbul'daki farklı sektörlerden farklı vasıf düzeylerine sahip yöneticilerin ve girişimcilerin, kapitalizme bağlanırken ve eleştirirken ileri sürdükleri ahlaki ve bilişsel çerçevelerini soruşturan bir saha araştırması yürütmüştür (Özatalay, 2013). Özatalay'ın İki Aşamalı Kümeleme Analizinden elde ettiği araştırma bulguları üç farklı yönetici profilini temsil eden üç yönetici grubuna işaret etmektedir. Çoğunlukla eğitim ve vasıf düzeyi düşük mikro işletmelerde çalışan tamamı erkeklerden oluşan yöneticiler birinci grubu oluşturmaktadır. Yazar bu grubun özelliklerini şöyle tanımlar:

Çalışmayı hayatının merkezine koyan, çok çalışmayı önemli bir erdem deden, boş zaman etkinliklerini hor gören, gelecekte kazanacaklarını düşünerek bugünkü kazançlarını harcamayıp biriktirmeyi tercih eden, zamanı israf etmekten aşırı rahatsız olan ve bu tutumların yaslandığı bir iş ahlakına sahip olan ilk gruptaki yöneticiler, yüksek PİE değerine sahip ve dindar nitelikleri öne çıkan, bu haliyle kapitalizmin erken dönemlerinde rastlanan girişimci tipini andırmaktadır (Özatalay, 2013, s. 313).

İkinci yönetici grubu ise ağırlıklı olarak iç piyasaya dönük faaliyette bulunan küçük ve orta ölçekli işletmelerin eğitim ve vasıf düzeyi kısmen yüksek yöneticilerinden oluşmaktadır. Her ne kadar bazı bakımlardan (özellikle de eğitim ve vasıf bakımından) birinci gruptan farklılaşsa da, Özatalay bu grupta da güçlü bir Protestan iş etiğinin bulunduğuna işaret etmektedir. Bir diğer ifadeyle, ikinci grup toplumsal/sınıfsal hiyerarşide kuşaklararası düzeyde yukarı doğru hareketlilik içinde oluşuyla ayırt edilmektedir.

Hem kapitalizme bağlanma motivasyonları ve iş etikleri belirgin biçimde farklı olan yönetici profili ise üçüncü grupta toplanmıştır. PİE skoru ve dinsel bağlılıkları belirgin bir biçimde zayıf olan ve kadın yöneticilerin de anlamlı

düzye içinde yer bulabildiği bu son grup, küresel ağ kapitalizmine entegre olmuş teknoloji ve sermaye yoğun sektörlerde ya da kültürel/yaratıcı sektörde faaliyette bulunan firmaların eğitilmiş ve vasıflı yöneticilerinden oluşmaktadır. Yazar bu grubun özelliklerini ve bu özellikler toplamının Boltanski ve Chiapello'nun tasnifindeki konumunu şöyle belirginleştirir: “Çalışmayı kut-sallaştırmayan, işi hayatının merkezine koymayan ve fark yaratacağı alanı iş hayatıyla sınırlı tutmayan, işini bir statü elde etme aracı olarak görmeyen, bürokratik hiyerarşiden hoşlanmayan, “hemen şimdi”ci bir yaşam tarzına eğilimli ve bu yüzden kazandığını kendini ifade edebildiği alanlarda harcamayı ertelemeyen, birden fazla yabancı dili bilen ve tabiri caizse bir ayağı küresel piyasalarda olan ve üçüncü grupta ifadesini bulan yönetici profilinin Boltanski ve Chiapello'nun tanımladığı kapitalizmin “yeni” ruhuna daha yakın olduğu görülmektedir” (Özatalay, 2013, s. 313-314).

Özellikle birinci ve üçüncü grup arasında, hem kapitalizme bağlanma ideolojileri hem de iş etiği bakımından anlamlı bir fark tespit eden Cem Özatalay, iki farklı eylem rejimine ve iki farklı dünyaya denk düşen iki farklı “kapitalizm ruhu”nun bir arada bulunuşuna vurgu yapar. Aynı zamanda kişilerin toplumsal uzam içinde işgal ettikleri farklı pozisyonlarla ile benimsedikleri iş etiği arasında bir *yapısal benzeşiklik* ilişkisinin var olduğuna dikkat çeken Özatalay, bu antinomik durumun toplumsal düzeyde çatışmaları beraberinde getirdiğine işaret eder. Öyle ki, Türkiye’de ekonomik alanda bir yandan güç ve zenginlik paylaşımı hedefini içeren, ama aynı zamanda da kendi ahlakını piyasaya dayatmak amacını da güden –ve kapitalistler ile yöneticilerin de– farklı kamplarda dâhil oldukları ahlaki-sembolik mücadeleler, Keynesçi dönemde ana çatışma eksenini oluşturan emek ile sermaye arasında süregelen yeniden bölüşüm mücadelelerinin yerini almıştır (Özatalay, 2014).

Ne var ki, Özatalay’ın çalışmasının sorunsalı da piyasa sosyolojisi kapsamında olmaktan çok *kapitalizmin ekonomi sosyolojisi* kapsamında değerlendirilebilir. Türkiye’de piyasa sosyolojisi –daha doğru bir ifadeyle piyasa antropolojisi– alanında yapılmış en dikkat çekici çalışmalar ise Koray Çalışkan’a aittir.

Ekonominin bilişsel yerleşikliği konusunda öne çıkan ikinci eğilim ise Michel Callon’un edimsellik (performativity) kavramına referansla geliştirdiği “ekonomik piyasaların ekonomi bilimi içine yerleşikliği” yaklaşımıdır (Callon, 1998). Esasen dilin pragmatikliğine dair bir kavram olan edimsellik, bilim-söz konusu olduğunda, özellikle de sosyal bilimler söz konusu olduğunda şunu kasteder: Bilimin işlevi yalnızca dünyayı temsil etmekle sınırlı değildir. Bilim belli bir oranda ve bazı şartlar altında dünyayı tahakkuk ettirir, onu kışkırtır ve bizatihi kurar. Ekonomi sosyolojisi çerçevesinde ekonomi biliminin edimselliği dendiğinde, ekonomi biliminin ekonomik faaliyetin oluşmasındaki işlevi ve etkisi kastedilir. Örneğin, piyasalar ancak uzman bilgileri ve teknik

düzenekler sayesinde incelenebilir. Piyasaların inşasını ve sürekliliğini mümkün kılan uzmanların sahip oldukları bilgiler ve teknik düzenekler ise dolaysız ya da dolayı olarak ekonomi bilimi tarafından üretilmektedir (Muniesa ve Callon, 2009). Öyleyse, bu perspektife göre, sosyolojinin görevi ekonomi biliminin kendisini dayandırdığı hesapçı, çıkarıcı ekonomik fail varsayımını verili kabul etmek olmamalı, bilakis, eğer böyle failer varsa dahi, bu faillerin nasıl üretildiğini incelemelidir. Callon, bu bireyleri ekonomi biliminin bizzat kendisinin ürettiğini ileri sürmektedir. Bu hipotezini Fransa'nın Sologne kentinde 1982'de kurulan bilgisayarlı çilek pazarının inşa sürecini inceleyen Marie-France Garcia-Parpet'nin saptamalarından hareketle geliştirir (Garcia, 1986). Garcia-Parpet, iktisatçı bir danışman ile Solognalı üreticilerin buluşmasıyla başlayan ve bilgisayarlı çilek pazarının oluşmasına giden süreci inceler. Bu danışmanın araştırmaları ve girişimleri sonucunda "bilgisayarlı çilek pazarı (borsası)" oluşturma fikrinde mutabık kalınmış ve böylece neo-klasik teorinin hipotezlerine göre işleyen bir pazar oluşmuştur. Callon'un bu deneyime yaslanarak ileri sürdüğü tez, neo-klasik iktisat teorisine inanmış bu danışmanın bilgisi ve çabaları olmaksızın neo-klasik teoriye uygun işleyen bu pazarın oluşmasının mümkün olamayacağıdır.

Callon'un ekonomi biliminin edimselliği tezini ileri sürmesinden sonra bu tezin geçerliliğini sınamak üzere Chicago Opsiyon Borsası Kurulu'nun (Chicago Board Options Exchange) oluşumunda finans teorisinin rolünü soruşturan ilk kapsamlı araştırma Donald MacKenzie ve Yuval Millo tarafından gerçekleştirilmiştir (MacKenzie ve Millo, 2003). Borsa simsarlarının, opsiyon primlerini (fiyatlarını) hesaplariken Black-Scholes-Merton Fiyatlama Modeli'ne başvurduklarını gösteren MacKenzie ve Millo'ya göre, borsanın işleyişi piyasadaki faillerin bu tekniği kullanmaları sayesinde mümkün olmaktadır. Ancak bu tekniğin varsaydığı finansal piyasanın faillerinin *homoekonomikus* olduğu savı ise gerçekliği yansıtmamaktadır. Piyasa hem ortak bilişsel bir çerçeveye ve değerler sistemine referansla hareket eden faillerin meydan getirdiği ahlaki bir topluluktur, hem de politik eylemlerin gerçekleşmesini mümkün kılan bir arenadır.

Aynı araştırma programı dâhilinde Türkiye üzerine araştırmalar yürütmüş olan Koray Çalışkan'ın pamuk piyasalarının işleyişini ve bu piyasalarda fiyat oluşumunu etnografik bir yöntemle inceleyen kimi çalışmalarını bu bahiste ele almak önemlidir. Çalışkan, genel olarak dünyadaki pamuk piyasalarını incelediği çalışmasında (Çalışkan, 2007a), bir piyasada "Pamuk kaç para?" sorusunun yanıtını alabilmenin mümkün olmadığını söyleyerek incelemesine başlar. Zira yalnızca soruyu sormak için değil yanıtı anlamak için de piyasaların karmaşık dilini ve fiyat gerçekleştirme süreçlerini anlamak gerekmektedir. Fiyat, tek başına pamuğun el değiştirdiği *spot* tabir edilen piyasalarda oluş-

madığından, vadeli işlemler diye tabir edilen *futures* piyasaları da incelemek gerekmektedir. Vadeli işlem piyasalarında mübadele sürecine giren metanın şimdiki değeri değil gelecekteki değeri alınıp satılır.

Vadeli işlem piyasalarında fiyatın oluşumu konusunda ise Çalışkan, MacKenzie ve Millo'nun ileri sürdüğü çerçeveyi benimser: Yani pamuk piyasasında da, piyasayı anlamak için geliştirilen varsayımlar, piyasayı kuran bilgi formlarına dönüşmektedir (Çalışkan, 2007a, s. 64). Piyasadaki fiyatların oluşmasını mümkün kılan da bizzat bu bilgi formları, teorik modellerdir. Bu çerçevede Çalışkan'a göre arz ve talebin dengeye gelmesinin ürünü olarak oluşmayan fiyat, vadeli işlemler piyasalarında ticari mübadeleyi mümkün kılan bir protez olarak devreye girmektedir: "Hükümet ister müdahale etsin ister etmesin, piyasayı işler kılan Fiyat Protezlerinin üretimidir. Fiyatlar her koşulda belirli iktidar ilişkileri içinde üretilmekte ve fiyat gerçekleştirme bu belirlenim ilişkileri içerisinde mümkün olmaktadır" (Çalışkan, 2007a, s. 80).

Koray Çalışkan'ın konuyla ilgili bir diğer incelemesi ise İzmir Ticaret Borsası'ndaki pamuk fiyatının oluşumu üzerinedir (Çalışkan, 2007b). Çalışkan, İTB'de pamuğun üç farklı fiyatının oluştuğunu tespit eder: Prova fiyatı, işlem fiyatı ve piyasa fiyatı. Bu fiyatlar, zamansal ve mekânsal olarak birbirinden farklı dört yerde üretilmektedir: Alım satım işlemlerinin yüz yüze yapılabilmesi için tasarlanmış alan olan ve her iş günü 10 dakikalık bir seans sürecince açılan korbeyde, korbey sonrası pazarlıklar sırasında, Kapanış Fiyatları Tespit Komitesi toplantısında ve Daimi Pamuk Çalışma Grubu toplantısında. Hem korbeydeki pazarlıklara, hem de Kapanış Fiyatları Tespit Komitesi'ndeki görüşmelere temel teşkil eden bilgiler ise o yıl ne kadarlık pamuk arzı oluşacağını, üretim maliyetinin ne kadar olacağını görüşerek kimi tahminlerde bulunan Daimi Pamuk Çalışma Grubu tarafından üretilir. Bu bilginin üretimi de, bir yandan kimi formüllere dayanarak yapılmış tahminlere, diğer yandan da güçlü üreticilerin ve tüccarların çalışma grubunu etkileme kapasitelerine bağlıdır. Çalışkan fiyat oluşumunun, yine belli bilgi formlarının edimsellik kapasitesi ile süregiden iktidar mücadelelerinin etkisi altında belirlendiğine dikkat çeker.

Sonuç

Türkiye'deki ekonomi sosyolojisinin evrimi izlendiğinde, bu alt disiplinin gelişiminde ve öncelikli temalarının oluşumunda, her bir tarihsel dönemde şu etmenlerin birbirlerini de etkiler biçimde tayin edici olduğu söylenebilir:

- (a) Ülkede yürürlükte olan sermaye birikimi rejiminin karakteristiği,
- (b) Ülkedeki geleneksel ve modern iktidar ilişkilerinin birbirleriyle ilişki düzeyi ve sosyoloğun bu ilişkiye dair bakış açısı,
- (c) Dünyadaki hangi ekonomi sosyolojisi perspektifleriyle etkileşim içinde bulunduğu.

Türkiye’de Üniversite reformu sonrasında ekonomi sosyolojisi kapsamında hâkim olan ilk konu *geç kapitalistleşme* ve *devlet-kapitalist ilişkileri* olmuştur. Devletçi ekonomi politikalarının yürürlükte olduğu 1930 sonrası dönemde araştırmalarını yürüten Z. Fahri Fındıkoğlu ve Sabri Ülgener’in temsil ettiği İstanbul ekolü, geç kapitalistleşme olgusunun kapitalizmin aşağıdan dinamiklerinin zayıflığıyla / gelişmemişliğiyle / engellenmişliğiyle ilişkili olarak değerlendirmişlerdir. Devlet-kapitalist ilişkilerinde, devleti –devlet bürokrasisini– girişimci sınıfın gelişimini engelleyen unsur olarak gören ve piyasa toplumunun aşağıdan dinamikleri üzerinden gelişebileceğini düşünen Ülgener’in perspektifi, 1950’lerin sonlarına doğru İthal İkameci Sanayileşmeye dayalı sermaye birikimi rejimine geçilmesiyle birlikte gözden düşmüştür. Ülgener’in Weberci perspektifinin tekrar canlanması için neoliberalleşme sürecinin başlamasını beklemek gerekecektir. Neoliberal dönemde, İhracata Dönük Sanayileşmeye dayalı sermaye birikim rejimine geçiş 1990’lardan sonra Anadolu sermayesinin yükselişini aleni kılmış ve Ülgener’in Weberci perspektifi, İslami İş Ahlakı / İslami Kalvinizm tartışmaları üzerinden yeniden önem kazanmıştır.

Devletin ekonomiye “piyasa dostu” müdahalesinin sermaye birikimi sürecini ve girişimci sınıfın gelişimini hızlandıracağı biçimindeki “sosyal liberal” görüşe daha yakın duran Fındıkoğlu’nun perspektifi İthal İkameci Sanayileşme döneminde de gündemde kalabilmiştir. Zira bu dönem, devletin ekonomiye hem piyasa dinamiklerini desteklemek, hem de kapitalist eşitsizlikleri azaltmaya dönük sosyal politika temelli müdahalelerini tartışmasını mümkün kılmaktaydı. Liberal kapitalizm ile sosyalist planlamacılık dışında bir ekonomik model arayışı, İki Kutuplu dünyanın ideolojik ikliminde Türkçü ya da Türk-İslamcı uçlar vermekteydi. Her ikisi de Fındıkoğlu’nun asistanı olan Mehmet Eröz ve Amiran Kurtkan bu perspektifi 1980’lere gelene kadar taşıdılar. 1980’lerde neoliberalizmin budama evresine özgü deregülasyon politikalarının devreye sokulması ile birlikte söz konusu perspektifin giderek önemini kaybettiğini söyleyebiliriz.

Niyazi Berkes ve Mübcecel Kıray’ın temsil ettiği Ankara ekolünün incelediği ve ekonomi sosyolojisinin sorunsalı içinde değerlendirilebilecek temalar, geleneksel kurumların toplumun maddi-iktisadi temelinin ilerleyişine adaptasyonu konusunda açığa çıkan sorunlar –ve buna bağlı olarak toplumsal değişim meselesi– ile gösterişçi tüketim gibi geleneksel kültürde bulunmayan davranışların ortaya çıkışının kapitalist sermaye birikimi ile ilişkisi gibi meseleler olmuştur. Doğrudan Ankara ekolünün bir üyesi olmasa da Cavit Orhan Tütengil’in, *geç kapitalistleşmenin* yol açtığı azgelişmişlik meselesini incelerken üzerinden hareket ettiği sorunsalın da Ankara ekolü ile benzeştiği görülmektedir. Tütengil de tıpkı Berkes ve Kıray gibi geleneksel döneme ait kurumların (yerleşik değerlerin ve davranış alışkanlıklarının) sanayileşme/kapitalistleşme

sürecinin gerekleri doğrultusunda ya dönüşmesi ya da yerlerini modern kurumlara bırakması gerektiği kanısında olmuştur.

Öyleyse nasıl ki İstanbul ekolü kapitalistleşmede yaşanan gecikmeyi, devlet bürokrasisinin, küçük girişimciliği ve kapitalizmin, sermaye birikiminin aşağıdan dinamiklerini harekete geçirmek konusunda yetersiz kalması –ya da Ülgener örneğinde olduğu gibi bizzat buna engel olması– üzerinden izah etmişse, Ankara ekolü de kapitalistleşme / modernleşme sürecine adapte olmayan feodal dönem tortusu geleneksel kurumların yavaşlatıcı ya da engelleyici rolüne işaret etmiştir.

Bu haliyle, İstanbul ekolü, CHP etrafında oluşan iktidar bloğunda ifadesini bulan devletçi/merkeziyetçi kapitalistleşme çizgisinin öngördüğü geleneksel iktidar ilişkilerini tasfiye etme yönelimi karşısında eleştirel bir tutum alır. Bu tutumun oluşmasında, modern Türkiye'nin yaşadığı dönüşümlere Cumhuriyet'in simgesi olan genç Ankara'nın penceresinden değil, yenilmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun gözden düşmüş yaşlı başkenti İstanbul'un penceresinden bakmanın etkisi kuşkusuz büyüktür. Geleneksel kültürü –ve dolayısıyla geleneksel kültürün içerdiği iktidar ilişkilerini– Türkçü ya da Türk-İslamcı bir perspektif üzerinden savunma eğilimi neredeyse kaçınılmazdır. Sahip olduğu bu eğilim İstanbul ekolünü, öncelikle Tarihselci-Kültürelci Alman sosyolojisi ile yakınlaştırır ve çok sayıda Alman sosyal bilimcinin Nazi rejiminden kaçarak Türkiye'ye gelmesi bu yakınlaşma sürecini pekiştirmiştir. Türkiye'deki üniversite reformunda etkin rol oynayan Alman sosyal bilimcilerin ağırlıkla Tarihselci-Kültürelci ekolün liberal ya da sosyal liberal kanadına mensup olmalarının ise İstanbul ekolüne mensup sosyologların anti-liberal bir çizgiye savrulmasını engellemiştir. Bu ekolün, 1960'lardan sonra, ilgisini normlara, değerlere, bunlar aracılığıyla düzenin devamlılığına ve bu devamlılık içinde değişimin imkânlarına yönelen ve Talcott Parsons etrafında gelişim gösteren savaş sonrası Amerikan sosyolojisi ile de etkileşim içine girdiği görülür. Bu etkileşim kanalının ortaya çıkmasında İki Kutuplu dünyanın ideolojik-politik ikliminin de etkisinin olduğu açıktır.

Ankara ekolünün ise kapitalistleşme/modernleşme sürecinde geleneksel kurumların eleştirisi ve bunların içerdiği iktidar ilişkilerinin tasfiyesi konusunda ortaklaştığı görülür. Ancak bu ekol içinde de geleneksel iktidar ilişkilerine yönelik eleştirel tutumun, özellikle devlet bürokrasisi etrafında şekillenen modern iktidar ilişkileri söz konusu olduğunda zayıfladığı söylenebilir. Bu noktada Behice Boran bir istisnayı temsil eder. Bu ekolün kurucularının lisansüstü eğitimlerini ABD'de yapmış olmaları İkinci Dünya Savaşı öncesinde özellikle Chicago ve Harvard Üniversiteleri etrafında gelişen Amerikan sosyolojisi ile etkileşim içinde olmalarını getirmiştir. Diğer yandan bu etkileşimin oluşmasında, ABD'de yaşanan hızlı sanayileşme/kentleşmeye bağlı toplumsal değişim

temasının, değişim sürecinde açığa çıkan toplumsal bütünleşme sorunlarının ve bu sorunların çözümüne yönelik getirilen kurumsalcı yanıtların Türkiye’ye dönemin kasabadan kente dönüşmekte olan Ankara’sından –ya da Ankara’da simgeleşen genç Cumhuriyet penceresinden– bakan ve değişimi olumlu yönde yaşayan sosyal bilimcilerin ilgisini daha fazla çekmesi şaşırtıcı değildir. Cavit Orhan Tütengil’in ise İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde şekillenen “muhafazakar” Amerikan sosyolojisinden değil “ilerlemeci” Fransız düşünce okullarından beslendiği görülür.

Kapitalistleşme ve kurumsal değişim sorunsalı etrafında şekillenen bu ekolün 1980’lerden sonra iki farklı kanal üzerinden uç verdiği söylenebilir. İlk kanal, Ankara ekolü ile perspektif bakımından da daha dolaysız ve kesintisiz bir süreklilik ilişkisi içinde olan Ankara Üniversitesi ve ODTÜ sosyal bilim/ sosyoloji bölümleridir. Söz konusu ekolün kendine yol açtığı bir diğer kanal ise Anglosakson sosyal bilim geleneği ile ilişki içinde kurulan Boğaziçi Üniversitesi’nin ve izleyen yıllarda açılan kimi seçkin özel/vakıf üniversitelerinin sosyal bilimler bölümleri olmuştur. Özellikle bu ikinci kanalın ekonomi sosyolojisinin önemli damarlarından biri olan kurumsalcı yaklaşımın Türkiye’de yerleşmesinde önemli rol oynadığı görülür. Kurumsal değişimi ön planda tutması bakımından Ankara ekolü ile sorunsal ortaklığı içinde olan bu çizgi, kapitalistleşme bakımından yol alabilmenin önündeki kurumsal engeli tanımlarken Ankara ekolünden tamamen ayrılır. Devletçi/İthal İkameci sermaye birikimi rejiminin hakim olduğu dönemde “feodalizmin tortularını taşıyan geleneksel kültür”e dayalı kurumsal mirasın dönüşüme uğraması gerektiğini düşünen kavrayıştan farklı olarak, Serbest Piyasacı/İhracata dönük sermaye birikimi rejiminin hakim olduğu dönemde kapitalistleşmeye engel olarak görülen kurumsal miras “güçlü devlet geleneği” olarak görülmeye başlanmıştır. Anglosakson sosyal bilim geleneğiyle etkileşim içinde olan Şerif Mardin, Metin Heper, Çağlar Keyder, Ayşe Buğra, Ziya Öniş gibi sosyal bilimcilerin kapitalistleşme bahsindeki sorunlara “devlet merkezli” kurumsalcı yanıtlar getirmeleri bu çerçevede değerlendirilebilir.

Öyleyse günümüz Türkiye ekonomi sosyolojisinde en etkin iki çizgiyi temsil eden kültür-merkezci/Weberci ve devlet-merkezci/kurumsalcı perspektiflerin tarihsel bir arka plana sahip olduğu söyleyebiliriz. Türkiye kapitalizminin değişimlerini tahakküm ilişkilerini ve sınıf mücadelelerini de analize dahil etmek suretiyle sermaye-merkezci bir perspektiften analiz etmeye çalışan sosyolojik perspektif son 20 yılda gelişim gösterirken; neoliberalizmin kendini dayandırdığı neo-klasik tezlere ekonomik alanın sosyolojik ve antropolojik analizinden elde edilen bulgulara dayanarak eleştiri getirerek gelişen *Yeni Ekonomi Sosyolojisi* perspektifi ise son 10 yılda gelişmeye başlamıştır. Amerikan sosyolojisi ile olduğu kadar Avrupa sosyolojisi ile de etkileşim içinde olarak

gelişen ve kendi aralarında etkileşim kanalları açık olan son iki perspektif, Türkiye özgülünde, kültür-merkezci ve devlet-merkezci perspektifler kadar eski bir maziye sahip değildir. Ancak neoliberal kapitalizmin krizlerinin ve bu krizlerin sosyal etkilerinin daha fazla hissedilebileceği önümüzdeki dönemde, sınıf-merkezci perspektif ile yeni ekonomi sosyolojisine ait sorunsallardan hareket eden yaklaşım sahiplerinin, siyasal güç ilişkilerinin etkisinin daha doğrudan olduğu medyatik alanda olmasa da, bilimsel üretim alanında daha fazla öne çıkması şaşırtıcı olmayacaktır.

Özatalay, C. (2014). [Extended Abstract] **Economic sociology in Turkey: Overview and perspectives.** *Turkish Journal of Sociology*, 2014/2, 3/29, pp.73-82

EXTENDED ABSTRACT

Economic Sociology in Turkey: Overview and Perspectives

Cem Özatalay*

This article aims to provide an overview of the development of economic sociology in Turkey and to present, in the most synthetic way possible, the causes and development dynamics of differences in perspectives. The evolution of this field of research in Turkey is examined in three periods, which also correspond to changes over time in the regime of capital accumulation.

Emergence of the economic sociology in Turkey in the wake of the 1929 crisis

First steps in economic sociology were taken after the 1930s in the wake of the 1929 crisis where liberalism was being called into question. The 1933 Turkish university reform took place in such a historical context, and chiefly the influences of two social science traditions were evident on the sociologists of the period: the historicist –and, in some ways, culturalist- German social science tradition and the pragmatic and evolutionist tradition that occurred in the United States. Taking up the distinction made by Bayram Kaçmazoğlu (1991) between the Istanbul school and Ankara school, we can say that the first school members, such as Ziyaeddin Fındıkoğlu and Sabri Ülgener, mostly pursued the German sociological approach in their works in economic sociology, while the American pragmatic social science approach developed among the members of the second school, such as Niyazi Berkes and Mübeccel Kıray.

Despite some discrepancies they have about the priority of the culture and the symbolic world over the material and economical evolution, both the Istanbul School and the Ankara School were in agreement that the market is a sphere that needs to be supported by a market-friendly culture/religion and/or an adaptive institutional structure.

Keynesian Import-Substitution Industrialization and the Disgracing of the Economic Sociology

Between 1950 and 1970, the dominance of discourses of modernization and development reduced the importance of economic sociology in social sciences. Concerning the late-starting industrialized countries, including Turkey, sociology of development was taking precedence over economic sociology

* Asst. Prof., Galatasaray University Faculty of Arts and Sciences Department of Sociology, cem.ozatalay@gmail.com.

during the Post-second War Period when the Import-Substitution Industrialization (ISI) policies were in force.

Cavit Orhan Tütengil is one of the sociologists of this period who places the issue of under-development at the center of his research and argues that the concrete sign of under-development is the existence of a “dual structure” in the social sphere entailing a conflict between the modern values in progress and the traditional ones resisting it (Tütengil, 1970). Mehmet Eröz and Amiran Kurtkan can be mentioned among other significant sociologists who studied the issue of development in Turkey in the 1960s and 1970s. Eröz, who was known via his pan-Turkist ideological tendency, contributed to the field by writing the first textbook in economic sociology published in Turkey with the objective to develop a nationalist development program differing from the *laissez faire* capitalism as well as soviet planning (Eröz, 1973). Amiran Kurtkan studied, in turn, the business behaviors of small entrepreneurs during the industrialization process of Adapazarı that was transforming from a rural town into an industrial city in the early 1960s (Kurtkan, 1966).

All the authors above agreed on the role that the state should intervene to overcome the underdevelopment issue in Turkey. Nevertheless, following the Ankara School, Tütengil attributes to the state the main driving role during the economic development process which also contains a top-down modernization process of the traditional culture. As a disciple of Fındıkoğlu from Istanbul School, Amiran Kurtkan accords, in turn, a more reduced role to the state in which the latter is expected to mobilize the dynamic of capitalism from below by raising awareness among small business entrepreneurs.

The Rise of New Perspectives in Economic Sociology with the Neo-liberalization Process

The third and last period corresponds to the neo-liberalization process of Turkish society under the export-oriented industrialization strategy adopted after the 1980s, and especially after the 1990s when globalization process has started. In this period, some examples of new economic sociology appeared in Turkey in parallel with the revitalization of state-centric perspectives proper to institutionalist (with its critical version) and Weberian social science schools.

As an example of the institutional perspective, one can mention the pioneering work of Ayşe Buğra who examines the emergence and evolution of state-business relations in Turkey in a historical angle (1994, 1995). Buğra shows the fact that the Turkish state has an autonomy from the civil society as well as the market, but unlike East Asian countries, in the absence of a political environment allowing a long-term commitment to an industrial outlook, it does not entail an effective entrepreneurial behavior. Equally, in the

institutionalist research program, we can mention the works of Ziya Öniş and Metin Ercan (2001, 2011) and İzak Atiyas (2012) examining the influence of the existing institutional structure and its internal tensions on the delay of the privatization process in Turkey.

Besides from the institutionalist research program, a number of studies problematizing the *Weber thesis* constituted the second main line of research in Turkey after the 1990s. In Turkey, Mahmut Arslan made the first field studies about the emergence of a Protestant work ethic among Muslim entrepreneurs, concluding that Muslim Turkish businessmen have stronger engagement in Protestant Work Ethic than their English counterparts who belong to a Protestant culture (Arslan 2000, 2001). In 2005, a research report of a field study carried out in Kayseri and published by ESI (European Stability Initiative), shows the existence of a work ethic associated with Islamic morality, and formulated the concept of Islamic Calvinism for qualifying it. Şennur Özdemir is another social scientist who focused her study on transformation of the Anatolian capital and the role of the change of the Islamic work ethic in this process (Özdemir, 2006).

Alongside the prevailing institutionalist and Weberian lines of research since the 1990s, studies conducted with a critical perspective towards these dominant approaches can equally be mentioned. Fuat Ercan's studies (1998, 2008) and Emrah Göker's research article (2006) can be deemed as examples of a critical point of view towards state-centric institutionalist approach. Ercan (2008) criticizes Ayşe Buğra's state-centric institutionalist analysis for not placing capitalists in the nexus of capitalist social relations, and proposes to analyze capitalists as a social category that owes its existence to the mechanism of capitalist accumulation. Emrah Göker (2006), for his part, draws attention to the fact that the state capacity, as one of the main institutionalist analytical concepts, is restricted itself by capitalist relations and class struggles.

Another line of the critical research program after the 2000s in Turkey aims at confuting the above mentioned Weberian research program. In his ethnographic study about the formation of the Anatolian capital throughout the case of Hacılar, Kurtuluş Cengiz (2013) claims that the emergence of pro-work attitudes and the tendency toward capital accumulation among the people of this hillside township- which has produced the majority of the big entrepreneurs of the Central Anatolia- is not due to their religious values, but to the historical and geographical difficulties that push them to adopt more pro-work attitudes than their counterparts in order to survive. According to Cengiz, religion rather operates here as a tool that allows to devout entrepreneurs to ease the tension between the sacred and the profane.

Finally, we can notice that there is an increase in the number of studies that are conducted within the issues defined by the new economic sociology. To take market fundamentalism as well as the market-state dichotomy away, the new economic sociologists try to show that markets are always embedded in social relations. Sociological works of Cem Özatalay (2013) and Koray Çalışkan (2007a, 2007b) from Turkey might be considered as related to the embeddedness question of the new economic sociology, in its cultural and cognitive forms. Özatalay's study interrogates rather the collective understandings and ethics of economic agents in Turkey, while Çalışkan shows the performativity effect of economic models, and the influences of power relations during the price formation process in the cotton market.

Conclusion

According to findings of this research; (a) the characteristic of the capital accumulation regime in force, (b) the international intellectual interaction, and (c) the way in which modern and traditional power relations are articulated, manifest as determinants on the evolution of economic sociology as well as the variation in perspectives of it in Turkey.

In the period of post-1929 crisis when the first studies in the field appeared the relationship between the lateness of capitalist development and traditional values was the main problematic. Sociologists who were critical to the top-down modernization policies of Ankara governments, engaged in German historicist –and in some extent culturalist- tradition of economic sociology. Others, who were not critical to the modernization policies, focused their research program rather on adaptation problems of the existing institutions to the needs of material economic evolution. This opposition has been transferred to development debates of the 1960s when the Keynesian Import-Substitution Industrialization strategy was implemented, and continued through the debates about the characteristic of the roles of state and the importance of small enterprises in the economic development process.

After the neo-liberal turn in Turkey and all around the world, the transformation of the role of state in economy and the prominence of the market have entailed the debate about state-business relations. Like the first decades of the 20th century; the issues such as specific to institutionalist and Weberian schools become more prominent on the research agenda. However, it should added that new perspectives focusing on power relations and studying markets are moral and scientific projects have also emerged for the first time in the field of economic sociology in Turkey.

Keywords: Economic Sociology in Turkey , Culture and Economy, Morality and Economy, Institutions, Power Relations, New Economic Sociology

Kaynakça | References

- Akşit, E. E. (2006). Ankara'nın kılık-ları: Boydanboya bir karşıkoyma. *Sanki Viran Ankara* içinde (s. 149-173). F. Şenol Cantek (Ed.), İstanbul: İletişim.
- Ali, A. (1988). Scaling an islamic work ethic. *The Journal of Social Psychology*, 128(5), 575–583.
- Ali, A. J. (1993). Decision-making style, individualism, and attitudes toward risk of Arab executives. *International Studies of Management & Organization*, 23(3), 53.
- Ali, A. J., Al-Aali, A. ve Al-Owaihān, A. (2013). Islamic perspectives on profit Maximization. *Journal of Business Ethics*, 117, 467–475. doi:10.1007/s10551-012-1530-0
- Ali, A. J. ve Al-Kazemi, A. A. (2007). Islamic work ethic in Kuwait. *Cross Cultural Management: An International Journal*, 14, 93–104. doi:10.1108/13527600710745714
- Ali, A. J. ve Al-Owaihān, A. (2008). Islamic work ethic: a critical review. *Cross Cultural Management: An International Journal*. doi:10.1108/13527600810848791
- Amable, B. (2010). Morals and politics in the ideology of neo-liberalism. *Socio-Economic Review*, 9(1), 3–30. doi:10.1093/ser/mwq015
- Arslan, M. (2000). A cross-cultural comparison of British and Turkish managers in terms of Protestant work ethic characteristics. *Business Ethics: A European Review*, 9(1), 13–19. doi:10.1111/1467-8608.00165
- Arslan, M. (2001). A cross-cultural comparison of achievement and power orientation as leadership dimensions in three European countries: Britain, Ireland and Turkey. *Business Ethics: A European Review*, 31, 340–345. doi:10.1111/1467-8608.00250
- Atiyas, İ. (2012). Economic institutions and institutional change in Turkey during the neoliberal era. *New Perspectives on Turkey*, (14), 45–69.
- Baloglu, F. (2003). Economic sociology in Turkey: A historical overview. *Economic Sociology European Electronic Newsletter*, 5(1), 17–27.
- Bastin, G. ve Zalio, P.-P. (2003). Sociologie économique début de siècle: l'impossible troisième voie entre histoire et théorie économique (note critique). *Terrains & Travaux* 2003/1, 1(4), 6–55.
- Beckert, J. (2009). *Beyond the market: The social foundations of economic efficiency*. Princeton University.
- Berkes, N. (1936). Sociology in Turkey. *American Journal of Sociology*, 42(2), 238–246.
- Blood, M. R. (1969). Work values and job satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 53(6), 456–459. doi:10.1037/h0028653
- Boltanski, L. ve Chiapello, E. (1999). *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Bourdieu, s. (2000). *Les structures sociales de l'économie*. Paris: Editions du Seuil.
- Bozkurt, V., Bayram, N., Furnham, A. ve Dawes, G. (2010). The protestant work ethic and hedonism among Kyrgyz, Turkish and Australian. *Drustvena Istrazivanja: Journal for General Social Issues*, 19(4-5), 749–769.
- Buğra, A. (1994). *State and business in Modern Turkey: A comparative study*. New York: State University of New York.
- Buğra, A. (1995). *Devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim.

Burcu, E. (2008). Cavit Orhan Tütengil (1921-1979). Ç. M. Özdemir (Ed.), *Türkiye’de sosyoloji (isimler-eserler) II* içinde (s. 13–48). Ankara: Phoenix.

Callon, M. (1998). Introduction : the embeddedness of economic markets in economics. M. Callon (Ed.), *The Law of the Markets* içinde (s. 1–57). Oxford: Blackwell.

Cengiz, K. (2013). “Yav işte fabrikalaşak” - Anadolu sermayesinin oluşumu: Kayseri-Hacılar örneği. İstanbul: İletişim.

Cheung, C. K. ve Chan, A. C. F. (2005). Philosophical foundations of eminent Hong Kong Chinese CEOs’ leadership. *Journal of Business Ethics*, 60, 47–62. doi:10.1007/s10551-005-2366-7

Cleaver, F. (2012). *Development through Bricolage: Rethinking institutions for natural resource management*. Londra: Routledge.

Çalışkan, K. (2007a). Neo-liberal piyasa nasıl işler? Pamuk, iktidar ve fiyat. *Toplum ve Bilim*, (108), 52–87.

Çalışkan, K. (2007b). Price as a market device: cotton trading in Izmir Mercantile Exchange. F. Callon, M. Millo ve Y. Muniesa (Ed.), *Market Devices* (Vol. 55, s. 241–262). Londra: Blackwell. doi:10.1111/j.1467-954X.2007.00738.x

Çılga, İ. (1980). Tütengil’in toplum modeli ile kitap ve makalelerine ilişkin açıklamalı kaynakça. *Sosyoloji Konferansları*, (18), 201–210.

Denord, F. (2008). Néolibéralisme et « économie sociale de marché » : les origines intellectuelles de la politique européenne de la concurrence (1930-1950). *Histoire, Économie & Société*, 27e année(1), 23–33. doi:10.3917/hes.081.0023

Doğan, A. E. (2006). Siyasal yansımalarıyla İslamcı sermayenin gelişme dinamikleri ve 28 Şubat süreci. *Mülkiye Dergisi*, 30(252), 47–68.

Ege, R. ve Hagemann, H. (2012). The modernisation of the Turkish University after 1933: The contributions of refugees from Nazism. *The European Journal of the History of Economic Thought*, (December), 37–41.

Eğri, T. ve Sunar, L. (2010). Türkiye’de iş ahlakı çalışmaları: Mevcut durum ve yönelimler (Studies on business ethics in Turkey: Current situation and tendencies). *İş Ahlakı Dergisi (Turkish Journal of Business Ethics)*, 3(5), 41–67.

Ercan, F. (2001). *Toplumlar ve ekonomiler* (2. Baskı). İstanbul: Bağlam.

Ercan, F. (2008). Sermayeyi haritalandırmaya yönelik kavramsal düzenekler. *Praxis*, (19), 9–53.

Ercan, M. R. ve Öniş, Z. (2001). Turkish privatization: Institutions and dilemmas. *Turkish Studies*, 2(1), 109–134. doi:10.1080/14683849.2001.11009176

Eröz, M. (1973). *İktisat sosyolojisine başlangıç*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

Eröz, M. (1975). *Doğu Anadolu’nun Türklüğü*. İstanbul: Türk Kültürü.

Eröz, M. (1977). *Türkiye’de Alevilik Bektaşılık*. İstanbul: Otağ Matbaacılık.

European Stability Initiative. (2005). *Change and conservatism in Central Anatolia*. Berlin ve İstanbul.

Fındıkoğlu, Z. F. (1961a). Karabük’te sanayileşmenin iktisadi ve içtimai tesirleri. *Sosyoloji Konferansları*, (2), 1–37.

Fındıkoğlu, Z. F. (1961b). Karabük’ün teşekkülü ve bazı demografik ve iktisadi meseleler. *Sosyoloji Konferansları*, (1), 1–11.

Fındıkoğlu, Z. F. (1967). Sakarya'da kooperatifçilik. *Sosyoloji Konferansları*, (8), 121–141.

Fındıkoğlu, Z. F. (1968). Erzurum şehirleşmesi ve sosyolojik belirtileri. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27(3-4), 1–68.

Fligstein, N. (1996). Markets as politics: A political-cultural approach to market institutions. *American Sociological Review*, 61(4), 656–673.

Fligstein, N. (2001). Le mythe du marché. *Actes de La Recherche En Sciences Sociales*, 139(1), 3–12. doi:10.3406/arss.2001.3351

Fourcade, M. ve Healy, K. (2007). Moral views of market society. *Annual Review of Sociology*, 33(1), 285–311. doi:10.1146/annurev.soc.33.040406.131642

Franke, R. H., Hofstede, G. H. ve Bond, M. H. (1991). Cultural roots of economic performance: A research note. *Strategic Management Journal*, 12, 165–173. doi:10.1002/smj.4250120912

Furnham, A., Bond, M., Heaven, P., Hilton, D., Lobel, T., Masters, J., ... Van Daalen, H. (1993). A comparison of Protestant work ethic beliefs in thirteen nations. *The Journal of Social Psychology*, 133, 185–197. doi:10.1080/00224545.1993.9712136

Garcia, M. M. (1986). La construction sociale d ' un marché parfait [Le marché au cadran de Fontaines-en-Sologne], 65, 2–13.

Gemici, K. (2008). Karl Polanyi and the antinomies of embeddedness. *Socio-Economic Review*, 6(1), 5–33. doi:10.1093/ser/mwl034

Gislain, J.-J. ve Steiner, s. (1995). *La sociologie économique (1890-1920). Durkheim, Pareto, Schumpeter, Simiand, Veblen et Weber*. Paris: Presses universitaires de France.

Goldstein, B. ve Eichhorn, R. L. (1961). The changing Protestant ethic: Rural patterns in health, work, and leisure. *American Sociological Review*, 26(4), 557–565. doi:10.2307/2090254

Göker, E. (2006). Sınıf mücadelesi neyi açıklar? Türkiye'de kalkınma sürecinde devlet-kapitalist çekişmesi, 1958-1967. *İktisat, siyaset, devlet üzerine yazılar / Prof Dr Kemali Saybaşı'ya armağan içinde* (s. 107–140). İstanbul: Bağlam.

Granato, J., Inglehart, R. F. ve Leblang, D. (1996). The effect of cultural values on economic development: Theory, hypotheses, and some empirical tests. *American Journal of Political Science*, 40, 607–631. doi:10.2307/2111786

Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. doi:10.1086/225469

Granovetter, M. S. (1995). *Getting a job : A study of contacts and careers*. Chicago: University of Chicago Press.

Gras, N. S. B. (1922). The development of metropolitan economy in Europe and America. *The American Historical Review*, 27(4), 695–708.

Hall, K., Cleaver, F., Franks, T. ve Maganga, F. (2013). *Critical institutionalism: A synthesis and exploration of key themes* (No. 63) (s. 1–41). Londra.

Hanlein, A. (2008). Gerhard Kessler'in hayatı ve Türkiye'de sosyal politikanın gelişmesindeki katkıları. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (54), 203–213.

Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences : international differences in work-related values*. Beverly: Sage Publications.

Hofstede, G. ve Bond, M. H. (1988). The Confucius connection: From cultural roots to economic growth. *Organizational Dynamics*, 16(4), 5–21.

Irwin, M. D. ve Kasarda, J. D. (1994). Trade, Transportation, and Spatial Distribution. *The Handbook of Economic Sociology* içinde (s. 342–367). Princeton, New Jersey: Princeton University.

Kaçmazoğlu, H. B. (1991). 1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi. *Sosyoloji Dergisi*, 3(2), 1–48.

Kaesler, D. (1996). *Max Weber – sa vie, son œuvre, son influence*. Paris: Fayard.

Kansu, A. (2003). Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Sosyal Mesele” ve “İçtimai Siyaset”. A. Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 5 - Muhafazakarlık* içinde (s. 118–131). İstanbul: İletişim.

Kessler, G. (1985). *Sosyolojiye başlangıç* (2. Baskı.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü.

Kıray, M. (1964). *Ereğli: Ağır sanayiden önce bir sahil kasabası*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

Kıray, M. (1972). *Örgütlemeyen kent: İzmir*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği.

Kıray, M. (1982). *Toplumbilim yazuları* (s. 1–499). Ankara: Gazi Üniversitesi.

Kurtkan, A. (1958). Türkiye’de küçük sanayiın sosyolojik ehemmiyeti. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 20(1-4), 165–182.

Kurtkan, A. (1962). Sanayi sosyolojisi ve mahiyeti. *Sosyoloji Konferansları*, (3), 87.

Kurtkan, A. (1966). Adapazarı’nın sanayileşmesi ile ilgili iktisadi ve sosyolojik meseleler. *Sosyoloji Konferansları*, (7), 180–241.

Kurtuluş, H. (2008). Mübaccel B. Kıray. Ç. Özdemir (Ed.), *Türkiye’de sosyoloji (isimler-eserler) II* içinde (s. 77–95). Ankara: Phoenix.

Lam, K. C. J. (2003). Confucian business ethics and the economy. *Journal of Business Ethics*, 43(1-2), 153–162.

Leys, C. (1996). *The rise & fall of development theory*. Bloomington: Indiana University.

MacKenzie, D. ve Millo, Y. (2003). Constructing markets, performing theory: The historical sociology of a financial derivatives exchange. *American Journal of Sociology*, 109, 107–145.

McClelland, D. C. (1961). *The achieving society*. Princeton, N.J.: Van Nostrand.

Mirels, H. L. ve Garrett, J. B. (1971). The Protestant ethic as a personality variable. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 36(1), 40–44. doi:10.1037/h0030477

Muniesa, F. ve Callon, M. (2009). La performativité des sciences sociales. P. Steiner ve F. Vatin (Ed.), *Traité de sociologie économique* içinde (s. 289–324). Paris: Presses universitaires de France.

Önis, Z. (2011). Power, interests and coalitions: The political economy of mass privatisation in Turkey. *Third World Quarterly*, 32(4), 707–724. doi:10.1080/01436597.2011.567004

Özatalay, C. (2013). Türkiye kapitalizminin farklı “ruhlar”ı. VII. *Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı II* içinde (s. 299–316).

Özatalay, C. (2014). De la lutte de classes à la lutte des morales: La question de l'encastrement moral de l'économie en Turquie néolibérale. *Journées d'étude de l'UMR CESSMA, "Economie morale, morale de l'économie", 12-13 novembre 2014, Université de Paris VII Diderot, Paris*. Paris.

Özkul, M. (2008). Amiran Kurtkan Bilgiseven (1926-2005). *Türkiye'de sosyoloji (isimler-eserler) II* içinde (s. 143–172). Ankara: Phoenix.

Parsons, T. ve Smelser, N. (1956). *Economy and Society*. Londra: Routledge & Kegan Paul.

Peck, J. ve Tickell, A. (2007). Conceptualizing neoliberalism, thinking thatcherism. H. Leitner, J. Peck ve E. S. Sheppard (Ed.), *Contesting neoliberalism* içinde (s. 26–50). New York ve Londra: Guilford.

Portes, A. (2006). Institutions and development: A conceptual reanalysis. *Population and Development Review*, 32(2), 233–262.

Ringer, F. (2004). *Max Weber. An intellectual biography*. Chicago: Chicago University.

Skocpol, T. (1985). Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research. *Bringing the state back in* içinde (s. 1–37). P. B. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol (Ed.). Cambridge: Cambridge University, 1985.

Sombart, W. (1915). *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*. Münih: Duncker & Humblot.

Sombart, W. (1916). *Der moderne Kapitalismus*. Münih: Duncker & Humblot.

Trigilia, C. (2002). *Sociologie économique*. Paris: Armand Colin.

Tuğal, C. (2009). *Passive revolution: Absorbing the Islamic challenge to capitalism*. Stanford, California: Stanford University.

Tuna, O. (1987). Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve iki eseri. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43, 3–12.

Tütengil, C. O. (1963). Az gelişmenin sebepleri. *Sosyoloji Konferansları*, (4), 152–160.

Tütengil, C. O. (1970). *Az gelişmenin sosyolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

Tütengil, C. O. (1977). Olaylar - yayınlar - haberler. *Sosyoloji Konferansları*, (15), 145–147.

Uygur, E. ve Erdoğan, O. S. (2005). Avrupa, ABD ve Türkiye'de iktisat eğitimi. E. Uygur (Ed.), *İktisat Eğitimi (Ulusal İktisat Eğitimi Sempozyumu)* içinde (s. 103–110). Türkiye Ekonomi Kurumu.

Ülgener, S. F. (1981). *Dünü ve bugünü ile zihniyet ve din: İslâm, tasavvuf ve çözümme devri iktisat ahlaki*. İstanbul: Der.

Ülgener, S. F. (1991). *İktisadi çözümmenin ahlak ve zihniyet dünyası*. İstanbul: Der.

Ülken, H. Z. (1941a). İçtimaiyata başlangıç - Gerhard Kessler. *Sosyoloji Dergisi*, 2(1), 321–322.

Ülken, H. Z. (1941b). Kitap tahlilleri - Ekonomik sosyolojiye giriş. *Sosyoloji Dergisi*, 2(1), 324–325.

Zelizer, V. A. (1978). Human values and the market: the case of life insurance and death in 19th-century America. *AJS; American Journal of Sociology*, 84, 591–610. doi:10.1086/226828

Zelizer, V. A. (1981). The price and value of children: the case of children's insurance. *American Journal of Sociology*, 86, 1036–1056. doi:10.1086/227353

Zelizer, V. A. (1985). *Pricing the priceless child: The changing social value of children*. Princeton University.

Zelizer, V. A. (1989). The social meaning of money: "Special monies". *American Journal of Sociology*, 95, 342–377. doi:10.1086/229272

Zelizer, V. A. (1997). *The social meaning of money*. Princeton, New Jersey: Princeton University.

Zelizer, V. A. (2005). *The purchase of intimacy*. Princeton, New Jersey: Princeton University.